

CO WIEMY O ŚREDNIOWIECZNYCH WITRAŻACH ŚLĄSKICH?

Mimo iż materialnie nie są dziś zachowane, wiemy, że niewątpliwie pierwotnie istniały¹. Już w czasach karolińskich doszło do powstania klasycznej techniki witrażowej: łączenia kawałków płaskiego szkła listwą ołowiową w całość o działaniu estetycznym – jako wzór ornamentalny czy przedstawienie figuralne – a z biegiem czasu witraże stały się nieodzownym elementem wyposażenia budowli kościelnych i coraz bardziej powszechnym – świeckich². Tak musiało też być na Śląsku. Jeśli nawet założyć, że okna korpusów kościelnych szklone były „biało”, to bez wątpienia, najpóźniej od wieku XIII, okna (lub niektóre z nich) w prezbiteriach i kaplicach wypełnione były witrażami. Zabudowa sakralna w diecezji wrocławskiej, stosunkowo gęsta już w dobie romańskiej i wyraźnie nasycona w okresie gotyku, może dać ogólne pojęcie o bogactwie pierwotnego zasobu³. Konstatacja ta, aktualna dla każ-

¹ Jako pierwszy zagadnieniem tym zajął się, zbierając przekazy źródłowe, Knoblich, *Schlesiens Antheil an der Verbreitung der Glasmalerei im Mittelalter und ihrer Wiederbelebung in der Neuzeit*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1870, Bd 1: 9. Bericht 1868, s. 104–114. Zob. też E. v. Czihak, *Schlesische Gläser. Eine Studie über die schlesische Glasindustrie früherer Zeit nebst einem beschreibenden Katalog der Gläserammlung des Museums schlesischer Altertümer zu Breslau*, Breslau 1891, s. 4, 5, 41–43; H. Oidtmann, *Die Glasmalerei*, T. II: *Die Geschichte der Glasmalerei*, Bd I: *Die Frühzeit bis zum Jahre 1400*, Köln 1898, s. 245, 319; N. Pajzderski, *Śląskie witraże średniowieczne w zbiorach poznańskich*, „Dawna Sztuka” 1938, t. I, s. 241–246; L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże Śląska*, [w:] *Między Wrocławiem a Krakowem. Sztuka gotycka na Górnym Śląsku*, Katowice 1995, s. 35–55. Artykuł niniejszy jest zmienioną, poprawioną i poszerzoną wersją publikacji z roku 1995. Obecnie w wielu przypisach dotyczących kwestii omawianych w poprzedniej publikacji ograniczono się do podania opracowań podstawowych lub wybranych.

² Zob. opracowania ogólne dotyczące dziejów witrażownictwa europejskiego lub (ze względu na sąsiedztwo ze Śląskiem) niemieckiego, m.in. H. Oidtmann, (jak przyp. 1); tenże, *Die Rheinischen Glasmalereien vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*, Bd 1–2, Düsseldorf 1912, 1929; J.L. Fischer, *Handbuch der Glasmalerei. Zweite, vollständig veränderte und verbesserte Auflage mit 55 Textabbildungen und 124 Tafeln*, Leipzig 1937 (Hiersemanns Handbücher, Bd VIII); H. Wentzel, *Meisterwerke der Glasmalerei. Zweite verbesserte Auflage*, Berlin 1954; E. Frodl-Kraft, *Die Glasmalerei. Entwicklung, Technik, Eigenart*, Wien und München 1970; C. Brisac, *A Thousand Years of Stained Glass*, London 1984; S. Brown, *Stained Glass. An Illustrated History*, London 1988; *Glasfenster der Welt. Zwölf Jahrhunderte abendländischer Glasmalerei in über 500 Farbbildern*, München 1992; R. Becksmann, *Deutsche Glasmalerei des Mittelalters. Voraussetzungen, Entwicklungen, Zusammenhänge*, Berlin 1995; E. Castelnovo, *Vetrare medievali. Officine – tecniche – maestri*, Torino 1994; *Glasmalerei aus acht Jahrhunderten. Meisterwerke in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Ihre Gefährdung und Erhaltung*, hrsg. v. der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Zusammenarbeit mit dem Österreichischen Bundesdenkmalamt Wien und dem Schweizerischen Zentrum für Forschung und Information zur Glasmalerei in Romont, Leipzig 1997.

³ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 19, 1969: 14. *Diecezja wrocławska*, s. 305–316. Na temat architektury zob. m.in. Z. Świechowski, *Archi-*

dego regionu artystycznego w średniowiecznej Europie łacińskiej, mająca charakter czysto teoretyczny, w odniesieniu do Śląska zyskuje „wsparcie” w postaci kilku przesłanek.

Brak zachowanych witraży – efekt zniszczeń naturalnych czy spowodowanych przez człowieka – w pewnej przynajmniej mierze rekompensują źródła pisane, których zestawienie (na podstawie starszych publikacji i bez pretendowania do ogarnięcia całości materiału) umieszczone zostało, w układzie chronologicznym, w naszym artykule z roku 1995⁴. Przekazy te grupujemy tym razem inaczej, według fundatorów czy donatorów: świeckich i duchownych, pojedynczych i zbiorowych, następnie wykonawców i ich dzieł, na koniec miast, z którymi byli związani lub dla których pracowali.

Dla przykładu: 8 marca 1329 roku w Henrykowie bracia Rudegerus i Heinricus poświadczali, że ich zmarły ojciec Kilianus de Hugowicz zapisał testamentem czynsz dziedziczny (*censum hereditarium*) w Ziębicach tutejszemu klasztorowi cystersów, m.in. na pokrycie wydatków na odnowienie i naprawę przeszklenia okien w ich kaplicy rodowej przyległej do klasztoru: [...] *pro instauracione et reparatione fenestrarum vitrearum et tecti capelle nostre annexae monasterio*⁵. Wynika z tego, że we wskazanym roku przeszklenia okien kaplicznych już były, a ojciec braci Hugowiczów – zapewne fundator kaplicy i jej witraży – zapewnił finansowo wykonywanie nieuniknionych w przyszłości napraw⁶.

tekstura na Śląsku do połowy XIII wieku, Warszawa 1955; T. K o z a c z e w s k i, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejsowości B–G)*, Wrocław 1990 (Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, 23); j.w. (*miejsowości H–O*), Wrocław 1994 (j.w. 28); j.w. (*miejsowości P–S*), Wrocław 1994 (j.w. 29); j.w. (*miejsowości S–Z*) i na *Łużycach*, Wrocław 1994 (j.w. 30); M. Kutzner, M. Zlat, *Śląsk*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, pod red. T. Mroczko i M. Arszyńskiego, *, Warszawa 1995, s. 125–153.

⁴ L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, (jak przyp. 1), s. 46–52.

⁵ P. Bretschneider, *Urkundenbuch der Stadt Münsterberg*, Bd 2: *Von 1317 bis 1337*, Münsterberg 1928, Nr XXIX, s. 72.

⁶ Przedstawiciele pochodzącego z Turynii rodu Hugowit (Hugewitz, Huguwitz, Haugwitz), pieczętującego się herbem Baranie rogi (Romany), występują w źródłach śląskich głównie w początku XIV w. – zob. m.in. *Księga Henrykowska*, z tekstu łacińskiego przetłumaczył i wstępem poprzedził R. Grodecki, Poznań–Wrocław 1949, s. 188 (341), 191–194 (343–347), 197–198 (349–351), 203–204 (355–356), 220 (370). Zob. też M. Gumowski, *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 335, 341, 346, 348, 350, 355, 392; tenże, *Moneta na Śląsku do końca XIV*, [w:] j.w., s. 616, 617, 630. Herb Hugowitów występuje na jednym ze zworników w nawie południowej kościoła pw. Bożego Ciała we Wrocławiu, z lat sześćdziesiątych XIV w., por. R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*, Wrocław 1999, s. 163, il. 229. Sepulkralna zapewne kaplica rodowa Hugowiczów w Henrykowie, poświadczona źródłowo w 1329 r., nie była brana pod uwagę w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Być może, należałoby ją identyfikować z tzw. kaplicą opacką (św. Krzyża) usytuowaną na północ od prezbiterium, wzniesioną – jako wolno stojącą – około 1300 (?) i przekształconą w początku XVI w. (1506). Z kaplicą tą sąsiaduje od południa przylegająca do prezbiterium kaplica Grobu Św., ewidentnie młodsza od uprzedniej, zbudowana w połowie XIV w. (?) i gruntownie przebudowana w I. połowie XVI w. (?); z jej pierwotnego wyposażenia mają pochodzić dwa zworniki z herbem Rogala, zachowane w obecnej kaplicy Grobu Chrystusa – zob.

Dnia 4 kwietnia 1396 roku książę brzeski Ludwik I zapisał testamentem pięć grzywien na przeszklenie okna w kościele kanoników regularnych (szpitalników) św. Antoniego w Brzegu: [...] *czu eym glasefenstir czu sente Antonio zall man gebin funf marg czur kirchen* oraz osiem grzywien na przeszklenie jednego okna w kościele pw. Najświętszej Panny Marii w tymże mieście: *Czu vnser libn frouwen zal man gebin acht marg czu eym glazfenster, daz wir globt habin vnser libn frouwen czumachen*.⁷ Fakt, iż obydwa zapisy książęce dotyczyły tylko „jednego” okna, skłania do przypuszczenia, że w obu przypadkach było to najważniejsze we wnętrzu kościelnym okno wschodnie zamknięcia prezbiterium. Natomiast z faktu, że kościół pw. św. Antoniego wzniesiono około roku 1314, a kościół NPM istniał już przed lokacją miasta w roku 1248, najpewniej od przełomu wieków XII i XIII⁸, wynika, że w obu przypadkach chodziło o wykonanie co najmniej tzw. drugiego szklenia. Na koniec należy sądzić, że tym bardziej „własne” fundacje architektoniczne księcia Ludwika: kaplica pw. Ciała i Krwi Pańskiej oraz śś. Jadwigi i Marii Magdaleny na zamku w Lubiniu (wzniesiona w latach 1349 – przed 1358) oraz kaplica (wzniesiona w latach 1359–1361), a od roku 1368 kolegiata pw. Trójcy Św. i św.

M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*, Toruń 1969, s. 83; E. Łużnińska, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Wrocław 1995, s. 112, rys. C na s. 107; taż sama, *Architektura klasztorów cysterskich na Śląsku*, [b.r.m.w.], s. 70; A. Włodarek, *Henryków. Kaplice Świętego Krzyża i Grobu Świętego*, [hasło w:] *Architektura gotycka w Polsce*, pod red. T. Mroczko i M. Arszyńskiego, t. 2: *Katalog zabytków*, pod red. A. Włodarka, Warszawa 1995, s. 95 opowiada się za XVI-wiecznym pochodzeniem obu kaplic (tu także starsza literatura). W porównywalnym do zapisu testamentowego czasie, bo w roku 1327, biskup poznański Jan III Doliwa (za którego rozpoczęto budowę nowego korpusu katedry w Poznaniu) przekazał młyn szklarski (*vitrorum molendinum*) nad rzeką Cybiną *Thiczconi vitratori*, z zobowiązaniem, że tenże *vitra fenestrarum nostrae majoris ecclesiae praeominatae quotiens opus fuerit ejusdem ecclesiae reparare et reformare tenetur*. Por. *Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski...*, zbr. z materiałów przez K. Raczyńskiego, wyd. przez E. Raczyńskiego, Poznań 1840, poz. LXXXVIII, s. 101.

⁷ *Urkunden der Stadt Brieg*, hrsg v. C. G r ü n h a g e n, Breslau 1870, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd 9, Beilage XXXVI, s. 254. Ponieważ początek pierwszego, cytowanego wcześniej, zdania brzmi: *Den brudirn off den berge czum Brige zal man gebin czen marg czur kirche, vnd [...]*, H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau. Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, II, Breslau 1889, s. 322, a za nim H. O i d t m a n n, (jak przy. 1), s. 245 łączył zawarte w jednym zdaniu dwa różne zapisy z kościołem dominikanów, których klasztor (Oberkloster) znajdował się na wzniesieniu, natomiast A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a (*Fundacje artystyczne księcia Ludwika I brzeskiego. Studia nad rozwojem świadomości historycznej na Śląsku XIV–XVIII w.*, Opole–Wrocław 1970, s. 86) interpretowała tekst następująco: *książę przeznacza fundusz na wykonanie witraża z wyobrażeniem św. Antoniego dla tego [franciszkańskiego ?] zespołu*. W testamencie znalazły się zapisy dla wszystkich brzeskich kościołów, łącznie z kościołem szpitalnym Św. Ducha oraz pozostającym w budowie kościołem parafialnym św. Mikołaja, a cytowany zapis bez wątplenia dotyczy szpitalników św. Antoniego, osiadłych w Brzegu w początku XIV w. (zapisy na ich rzecz określano: *ad sanctum Antonium*); por. J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau*, Bd 2, Breslau 1864, s. 545–553.

⁸ M. Zlat, *Brzeg*, wyd. II poprawione, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 7, 15, 16, 23. Pierwszy z kościołów zburzony został w 1805 r., drugi już w roku 1534.

Jadwigi na zamku w Brzegu miały od czasu swej budowy lub jej zakończenia wyposażenie witrażowe⁹.

W 1401 roku mieszcza wrocławska Katharina Jacuschinne ofiarowała jedną grzywnę na okna szklane w prezbiterium kościoła augustianów eremitów pw. św. Doroty we Wrocławiu: *1 mr.gr. zu S. Dorotheen czu glazefenstern im kore*¹⁰. W tym czasie zapewne szklono lub kończono szklenie bocznych okien, skoro w prezbiterium od roku 1381 odprawiano msze św.¹¹

Po spaleniu przez husytów w 1432 roku klasztoru cystersów w Lubiążu członkowie głogowskiej rodziny Michała Lobena: *reficere fecerunt quatuor fenestras integras in ecclesia nostra retro chorum*¹². Niewątpliwie chodziło o przeszklenie czterech (z sześciu) dwudzielnych okien w kaplicach przy wschodnim ramieniu obejścia prezbiterium, które znajdowały się za chórem, czyli stallami zakonników¹³.

W 1437 roku staraniem Mikołaja Gramisa *magistra fabricae* katedry wrocławskiej odnowiono przeszklenie okna nad ołtarzem głównym tejże kate-

⁹ Działalność fundatorską księcia brzeskiego Ludwika I [1313(?)–1398], zarówno w zakresie architektury i rzeźby architektonicznej, jak i malarstwa (Kodeks tzw. lubiński z *Legendą obrazową o świętej Jadwidze* z 1353 r., obecnie USA, Malibu, J.P. Getty Museum), nadto jego zbiory biblioteczne i artystyczne znane głównie z dwu testamentów spisanych w latach 1360 i 1396 omawia A. Karłowska-Kamzowa, (jak przyp. 7), s. 5–98, w przyp. 156 wyrażone domniemanie na temat książęcej fundacji witraży dla brzeskiego kościoła zamkowego. Zob. też taż sama, *Dyptyk księcia Ludwika legnicko-brzeskiego. Ze studiów nad początkami malarstwa tablicowego na Śląsku*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1970, t. VII, s. 143–146; taż sama, *Idea fundacji Ludwika I w śląskiej tradycji społecznej u schyłku średniowiecza*, [w:] *Funkcja dzieła sztuki. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, listopad 1970*, Warszawa 1972, s. 119–134; taż sama, *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 16–18, 32, 56, 86–88, 91, 104–105, 119–120, 128, 130, 133, 134. Zob. też J. Kęłowski, *Horyzonty artystyczne mecenatu Piastów brzesko-legnickich*, „Szkice Legnickie” 1984, XII, s. 14–17. Na temat fundacji architektonicznych księcia Ludwika I zob. m.in. A. Grzybowski, *Średniowieczne kaplice zamkowe Piastów śląskich (XII–XIV wiek)*, Warszawa 1990, s. 128–140 (kaplica na zamku w Lubiniu), s. 141–159 (kaplica na zamku w Brzegu); S. Skibiński, A. Włodarek, *Brzeg. Kaplica zamkowa p.w. św. Jadwigi*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 35–36 (tamże starsza literatura przedmiotu).

¹⁰ A. Schultz, *Analekten zur schlesischen Kunstgeschichte*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1870, Bd 10, s. 138.

¹¹ L. Burgemeister, G. Grundmann, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau. Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, Bd 1: *Die Stadt Breslau*, T. III, Breslau 1934, s. 108. Zob. też S. Skibiński, A. Włodarek, *Wrocław. Kościół p.w. św. Doroty i Stanisława augustianów*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 267–268 (starsza literatura przedmiotu). Co najmniej część szklenia okien kościelnych zniszczona została przez wicher 11 marca 1598 r.: *Den 11. März hat ein sehr grosser Wind zu S. Dorothea Kirche die Glasfenster ausgeschlagen*, por. *Jahrbücher der Stadt Breslau von Nikolaus Pol.*, hrsg. v. J.G. Büsching und J. G. Kunisch, Bd IV, Breslau 1823, s. 187.

¹² *Necrologium Lubense*, [w:] *Monumenta Lubensia*, hrsg. v. Dr. W. Wattenbach, Breslau 1861, s. 56 (October 27). O napaści husytów K.K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163–1642)*, Wrocław 1992, s. 68.

¹³ Por. J. Pilch, *Architektura gotycka kościoła klasztornego cystersów w Lubiążu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1973, t. XVIII, nr 1, ryc. 25. O usytuowaniu chóru zakonników w obrębie kościoła klasztornego zob. J. Harper, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, Kraków 1997, s. 54, ryc. 1 na s. 51.

dry: *renovata fuit fenestra vitrea ecclesiae Wratislaviensis super summum altare*¹⁴. Być może, było to nadal istniejące, pierwsze – i niewątpliwie figuralne – przeszklenie najważniejszego we wnętrzu katedry czterodzielnego, wschodniego okna prezbiterium, wzniesionego w latach 1244–1272¹⁵.

W okresie 1466–1469 przy nawie północnej kościoła kanoników regularnych pw. NPM „na Piasku” we Wrocławiu wzniesiona została kaplica z fundacji mieszczanina wrocławskiego Filipa Dachsa, który też kaplicę *cum omni fenestratione et ornatura, tam altaris quam cappelle etc. consummavit consummatamque certis ornamentis, calice et clenodiis dotavit*¹⁶. Tekst ten, szczęśliwie odnotowany w kronice klasztornej, uznać można za egzemplaryczne wyliczenie „obowiązków” związanych z ufundowaniem kaplicy, do których w sposób oczywisty należało szklenie, zapewne witrażowe, okien.

W roku 1486 Stanisław Krodel przekazał sześć grzywnien na szklenie okna w kościele parafialnym pw. śś. Stanisława i Wacława w Świdnicy: *1486 Stanislaus Krodel 8 Mark für Glasfenster*¹⁷. Nie sposób określić obecnie, czy chodziło o drugie szklenie jednego z okien kościoła, wzniesionego w latach około 1330–1386, czy pierwsze na przykład jednego z okien fasady zachodniej¹⁸.

W 1489 roku, staraniem opata klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu, Pawła I Haugwitza, przeszkłono na nowo – po klęskach pożarów w roku 1473, a w szczególności w roku 1486 – okna kruczków klasztornych: *ambitum sepulture fratrum, longa monasterii vastatione fenestris vitreis omnino anichilatis de novo reparare et fenestrare procuravit*¹⁹.

¹⁴ S. Rosicz, *Gesta diversa transactis temporibus facta in Silesia et alibi*, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum – Geschichtsschreiber Schlesiens des XV. Jahrhundert*, hrsg. v. F. Wachter, Bd 12, Breslau 1883, s. 52. Zob. też G. Grünhagen, *Protokolle der Breslauer Domkapitels. Fragmente aus der Zeit 1393–1460*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens” 1863, Bd 5, s. 146, przyp. 1.

¹⁵ O budowie prezbiterium m.in. L. Burgemeister, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau. Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, Bd I: *Die Stadt Breslau*, T. I, Breslau 1930, s. 61–63.

¹⁶ *Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum – Sammlung schlesischer Geschichtsschreiber...*, hrsg. v. G.A. Stenzel, Bd 2, Breslau 1839, s. 251. Na temat kaplicy zob. M. Niemczyk, *Kaplice mieszczkańskie na Śląsku w okresie późnego gotyku*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1983, t. XIII, s. 64–65, il. 94 (tamże starsza literatura).

¹⁷ E. Wernicke, *Baugeschichte der Katholischen Pfarrkirche zu Schweidnitz*, Breslau 1874, s. 12: *1486 Stanislaus Krodel 8 Mark für Glasfenster*.

¹⁸ Por. zestawienie przekazów źródłowych i omówienie etapów budowy w: S. Skibiński, A. Włodarek, *Świdnica. Kościół par. p.w. Panny Marii oraz śś. Stanisława i Wacława*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 230–231.

¹⁹ *Catalogus abbatum Saganensium*, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum – Sammlung schlesischer Geschichtsschreiber*, hrsg. v. G. A. Stenzel, Bd 1, Breslau 1835, s. 398, 402. O dziejach klasztoru w XV w. zob. A. Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 26–29; na temat dziejów architektury M. Machowski, *Żagań. Kościół par. p.w. Panny Marii i św. Jana Chrz. oraz klasztor augustianów*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 276.

Oprócz pojedynczych fundatorów czy donatorów źródła średniowieczne odnotowują też zleceniodawców: zgromadzenia zakonne, rady miejskie i kościelne, dysponujące funduszami niewątpliwie uzyskanymi od anonimowych dla nas ofiarodawców²⁰. Dla przykładu: w roku 1382 w kościele franciszkańskim pw. NPM w Zgorzelcu sprawiono za pięćdziesiąt grzywien cztery okna w prezbiterium: *Das Chor ist sehr lang, fünfseitig geschlossen und zu seiner Länge viel zu wenig beleuchtet, obgleich sieben Fenster sich in ihm finden. Vier dieser Fenster waren gewiss einst gemalt, denn in alten Rechnungen ist bemerkt, dass im Jahre 1383 im Chore 4 Glasfenster verfertigt worden wären, welche 50 Mark gekostet hätten.*²¹ Do szklenia okien przystąpiono zatem bezpośrednio po wzniesieniu prezbiterium w latach 1371–1381²².

W roku 1390 Peter Hertil, członek rady miasta Legnicy, zapłacił dwanaście grzywien i jeden wiardunek Mikołajowi malarzowi za dwa okna dla kościoła pw. św. Piotra i Pawła w tymże mieście: *Nicolao dem moler von czweyvn venstirn XII m. vnd eyn firdung*, a Mikołajowi i Kunczinowi dziesięć grzywien za jedno okno: *Nicolao vnd Cunczin X m. vor eym venstir*²³. Zestawiając ustalenia dotyczące dziejów budowy kościoła z datą rachunków, należy wnioskować, że chodziło o okna we wschodniej części kościoła²⁴. Z faktu, że do wykonania wskazanych trzech okien zatrudniono co najmniej jednego malarza – szklarza (zobacz dalej), zdaje się wynikać, iż były to trzy okna zamknięcia prezbiterium, przeszklone figuralnie.

Dnia 20 stycznia 1417 roku rada miasta Brzegu zawarła kontrakt z mistrzem Piotrem i Mikołajem Fischbachem – na kwotę dwudziestu sześciu grzywien – o przeszklenie jednego długiego (wysokiego) okna w zamknięciu prezbiterium (określonym jako *haubn* – kopuła) miejscowego kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja, do którego wykonać mieli dwanaście „obrazów” (*bilde*) oraz siatkę zabezpieczającą okno (do ławy ? do łuku ?) z dostarczonego im żelaza i gwoździ: *Wir haben fordinget eyn lang glasefenster in der haubn meyster Peter vnd Nicol. Fischbach vmme xxvj. marg. doryn sulln se machen. xij. bilde vnd eyn*

²⁰ Na temat m.in. rozróżnienia między zamawiającymi-zleceniodawcami, autorami programów ikonograficznych i donatorami zob. B. Kurmann-Schwarz, *Récits, programme, commanditaires, concepteurs, donateurs: publications récentes sur l'iconographie des vitreaux de la cathédrale de Chartres*, „Bulletin monumental” 1996, t. 154–I, s. 55–71.

²¹ D. Büsching, *Die Alterthümer der Stadt Görlitz. (Fortsetzung)*, „Neues Lausitzisches Magazin” 1824, Bd III/2, s. 180.

²² H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Reg.-Bezirks Liegnitz. Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd III, Breslau 1891, s. 654–655.

²³ E. Wernicke, *Urkundliche Beiträge zur Künstlergeschichte Schlesiens. III. Liegnitz*, „Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit” 1877, Bd 24, szp. 207; tenże, *Bildende Künstler des Mittelalters in Liegnitz*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1881, Bd 3: 37. Bericht 1878, s. 253; H. Ziegler, *Die Peter-Paul Kirche zu Liegnitz nach ihrer Geschichte und nach ihrem heutigen Bestande*, Liegnitz 1878, s. 178–179, przyp. 27.

²⁴ Zob. S. Skibiński, *Legnica. Kościół par. p.w. św. Piotra i Pawła*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 136.

*necze do for bis an dy fensterbang. dorczu solln wir en geben ysen vnd nayl.*²⁵ Z analizy opublikowanych przez A. Schultza rachunków budowy kościoła wynika, że do szklenia okien prezbiterium przystąpiono bezpośrednio po zaklepieniu i wybieleniu prezbiterium oraz naprawie maswerków (kontrakt z 5 grudnia 1414 r.) oraz po wykonaniu pozostałych sklepień w kościele i wybieleniu korpusu (kontrakt z 17 grudnia 1416 r.)²⁶. Nie jest rzeczą pewną, którego z trzech wielkich, czterodzielnych okien zamknięcia prezbiterium kontrakt dotyczył, chociaż domyślać się można, że głównego – wschodniego. Zatrudnienie dwóch malarzy (o których dalej) i wspomniane „obrazy” wskazują na przeszklenie figuralne, enigmatyczne pozostaje jednak – w sensie „technicznym” – znaczenie określenia *bilde*, którego nie można identyfikować z kwaterą (*Tafel*), raczej z przedstawieniem wielokwaterowym.

W latach 1456–1458 płacono za szklenie okien przy nowo wzniesionym (w 1455 r.) tabernakulum wieżowym w prezbiterium kościoła parafialnego pw. św. Elżbiety we Wrocławiu²⁷. Bez względu na szczegółowe datowanie prezbiterium (przed 1389 r., około połowy XIV w.) było to drugie szklenie, prawdopodobnie figuralne, nie ma jednak powodów, by zakładać, że pierwotne było szkleniem „białym”²⁸.

Opublikowane przez H. Luchsa rachunki klasztoru dominikanów wrocławskich z lat 1487–1501, a zatem z czasu przebudowy korpusu kościoła i zabudowań klasztornych (w tym krużganków), odnotowują cały szereg i wachlarz różnorodności rodzajów wydatków związanych ze szkleniem okien, poczynając od kosztów naprawy „instrumentu” do ciągnięcia ołowiu: *pro reparatione instrumenti ad plumbum pro fenestris, vor die bleyczie* [1487 r.], poprzez wielokrotne wypłaty za żelazo do okien (metalowe listwy między kwaterami? wiatrownice?): *pro ferramentis ad fenestras in ambitu* [np. w 1488 r.], za samo

²⁵ A. Schultz, *Dokumente zur Baugeschichte der Nikolai-Kirche zu Brieg*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1867, Bd 8, s. 173; *Urkunden der Stadt Brieg*, (jak przyp. 7) s. 111, poz. 774. Na stosowanie siatki ochronnej w Brzegu zwrócił uwagę H. Oidtmann, (jak przyp. 2), Bd I, s. 43–44.

²⁶ M. Kutzner, *Kościół Świętego Mikołaja w Brzegu. Przyczynek do badań nad śląską szkołą architektoniczną z XIV wieku*, [w:] *Piastowie brzescy i ich epoka. Materiały sesji naukowej. Brzeg, 13–14 października 1972 r.*, Opole 1973, s. 61–95, szczególnie s. 64–71. Zob. też S. Skibiński, A. Włodarek, *Brzeg. Kościół par. p.w. św. Mikołaja*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 36.

²⁷ L. Burgemeister, G. Grundmann, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau. Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, Bd I, T. II, Breslau 1933, s. 74, 76; autorzy przypuszczają, że były to *gemalte Glasfenster*.

²⁸ Por. S. Skibiński, A. Włodarek, *Wrocław. Kościół par. p.w. św. Elżbiety*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 266 oraz M. Kutzner, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu na tle śląskiej szkoły architektonicznej XIV wieku*, [w:] *Z dziejów wielkomięskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, pod red. M. Złata, Wrocław 1996, s. 18–52. J. Żelbromski (*Przekształcenia polichromii architektonicznej ścian we wnętrzu kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu*, [w:] *Z dziejów...*, s. 144–145, 146) bez podania dowodów zakłada: *Do całej przestrzeni wewnętrznej kościoła św. Elżbiety, aż do początków 2. połowy XV w., światło dostawało się przez bezbarwne szyby zamontowane w oknach naw i kaplic.*

szkło, często kupowane na kopy (zapewne „gomółki”): *pro 24 sexag. vitrorum pro ambitu* [np. w 1489 r.], już to weneckie: *pro vitris venecialibus* [lata 1491, 1494, 1496, 1499], już to „leśne” – zapewne miejscowe, śląskie: *pro vitris silvestribus sive montanis* [1494 r.], *pro 10 sexag. vitrorum silvestrium* [1498 r.], za „kąciki” (płaskie szkło wprawiane między gomółkami): *pro vitris ad angulos fenestrarum* [np. w latach 1493, 1494], nadto za konturę: *martino moler vor lot* [1489 r.], za żelazo na siatkę (ochronną) do okien: *pro ferramentis ad rethe ferreum in fenestra* [1499 r.]²⁹. Były to zatem w większości okna szklone gomółkami. Z rachunków wynika jednak, że wykonywano także herby i przedstawienia figuralne, za które płacono malarzom, o czym dalej.

W 1511 roku rada miasta i witrykowie kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NPM w Lwówku Śląskim zawarli – opublikowany w całości przez Wernickego w 1882 roku – kontrakt z mistrzem Hansem Schwantenerem, określonym jako *glassetzer*, na przeszklenie okien tegoż kościoła: *vmme das verglasyn itcz gemeltir kirchin*, przy użyciu dobrego, weneckiego szkła: *guttin venedischim glasze*; były to bez wątpienia krążki – gomółki, skoro w kontrakcie mowa także o „kącikach” (*winckilglasz*) i „połówkach” (*halbin scheybin*), brak natomiast wzmianek o przeszkleniach figuralnych³⁰. Z zestawienia etapów budowy kościoła – którego część wschodnia została wzniesiona około roku 1493 – z daty kontraktu zdaje się wynikać, że umowa nie obejmowała wschodnich, zapewne w tym czasie już przeszklonych (figuralnie?), okien wielobocznie zamkniętych naw³¹.

Zachowane źródła przekazują też imiona oraz sporadycznie zakres prac wykonywanych przez szklarzy; ci ostatni określane są jako *glaser*, *glassetzer*, *glaser und moler*, *moler* – co odpowiadało zapewne ich głównej specjalizacji; w każdym razie „szklarz i malarz” czy „malarz” zatrudniony przy wykonywaniu przeszklania okien był bez wątpienia autorem barwnych, figuralnych kompozycji³². Najstarszy znany z imienia szklarz to *Conradus glaser alias moler*

²⁹ H. Luchs, *Baurechnungen des ehemaligen Dominikaner-Convents zu St. Adalbert in Breslau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1859, H. 2, s. 209–317; przytoczone cytaty: s. 211, 224, 225, 239, 254, 266, 291, 256–257, 286, 245, 257, 227, 287. Na zastosowanie siatki do okien (znane już z kontraktu z 1417 r. w Brzegu) zwrócił uwagę H. Oidtmann, (jak przyp. 2), 1, s. 44.

³⁰ E. Wernicke, *Löwenberger Glaserkontrakt 1511*, „Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit” 1882, Bd 29, szp. 173–174.

³¹ Por. S. Skibiński, A. Włodarek, *Lwówek Śląski. Kościół par. p.w. Wniebowzięcia Panny Marii*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 148–149. Zawalenie się sklepień w kościele w 1512 r. przesuwało sprawę szklenia okien na rok 1533.

³² Na ten temat szerzej L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, (jak przyp. 1), s. 46. Wykazy imion szklarzy śląskich (wrocławskich), łącznie z zestawieniami malarzy czy przedstawicielami innych rzemiosł artystycznych, w układzie chronologicznym lub alfabetycznym, publikowali m.in.: A. Schultz, *Urkundliche Geschichte der Breslauer Maler – Innung in den Jahren 1345 bis 1523*, Breslau 1866; Knoblich, (jak przyp. 1), s. 106–108; H. Lutsch, *Register zum Verzeichnisse der Kunstdenkmäler Schlesiens. Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd V, Breslau 1903, s. 513–747; E.v. Czihak, (jak przyp. 1), s. 5, 43.

de Legnicz, który w roku 1374 otrzymał prawo miejskie Wrocławia, wkrótce potem miał być zatrudniony przez biskupa Przeclawa z Pogorzeli przy wykonywaniu witraży w kaplicy mansjonarskiej katedry wrocławskiej, w roku 1390 – o ile można go identyfikować z Kunczinem – być może, wraz z malarzem Mikołajem wykonał szklenie jednego okna w kościele św. Piotra i Pawła w Legnicy, a w roku 1394 zobowiązał się do wykonania dwunastu kwater (*tofeln*) witrażowych dla kościoła zakonników w Brzegu: *Magister Conrad der Moler hat globit, den Monchen czum Brige xij. tofeln Glasewerkes vor laurencius* (10 sierpnia) *gancz breytet koigin dem Brige vngehindert czu antwortin*.³³ Wobec faktu istnienia w tym czasie w Brzegu zarówno kościoła franciszkanów (osiadłych tu około 1280 r., kościół wznoszony w kilku etapach, w tym także w 2. ćwierci XIV w.), jak i dominikanów (klasztór założono w 1336 r., wznoszenie zabudowań trwało do roku 1394 [!], kościół i klasztor zburzone w 1545 r.) przekaz nie jest jednoznaczny; zbieżność dat rocznych wskazuje raczej na dominikanów i, być może, wschodnie okno prezbiterium uświetnione niewątpliwie figuralnymi kwaterami mistrza Konrada³⁴.

Początek udokumentowanej działalności tego mistrza wyprzedzał zatem powstanie we Wrocławiu – przed rokiem 1390 – wspólnego cechu malarzy i stolarzy, do którego od początku należeli również szklarze, o czym świadczy regulujący organizację cechu przywilej króla Wacława IV, wystawiony 4 stycznia 1390 roku w Pradze. Mimo iż wymienia on „z imienia” jedynie *der moler vnd castenmacher*, to w przepisie trzecim stwierdza, że *Keyn man sal erbeiten mit dem pynzel, is sey glaser ader moler, er en tete denn rehte gen der stat; wer dorwider tete, der sol vorbuzen noch der stat gnaden*. Jako

³³ A. Schultz, (jak przyp. 32), s. 44; *Urkunden der Stadt Brieg*, (jak przyp. 7), s. 78. Bibliografię dotyczącą mistrza Konrada z Legnicy (Wrocławia) zestawia H. Lutsch, (jak przyp. 32), s. 622, 624; zob. też U. Thie me, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd 7, Leipzig 1912, s. 311 oraz *Słownik artystów polskich i w Polsce działających*, t. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 95. Wiadomość o zatrudnieniu przez biskupa Przeclawa mistrza Konrada wraz z pomocnikami przy wykonywaniu witraży do katedralnej kaplicy Mariackiej – mansjonarskiej, a zarazem grobowej biskupa (zm. 1376) podawana jest wielokrotnie od XIX w., lecz bez wskazania źródła, zob. m. in. H. Lutsch, *Schlesische Fürstenbilder des Mittelalters*, Breslau 1872, s. 18; P. Knötel, *Die Reste mittelalterlicher Wandmalerei in Breslau*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1888, Bd 4: 50. Bericht 1882, s. 91; H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau. Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd I, Breslau 1886, s. 25; L. Burgemeister, (jak przyp. 15), s. 66; M. Bukowski, *Katedra wrocławska: architektura. Rozwój – zniszczenie – odbudowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 71. E. Wernicke (*Urkundliche Beiträge zur Künstlergeschichte Schlesiens*, „Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit” 1877, Bd 24, szp. 207) utożsamia mistrza Konrada z legnickim Kunczinem.

³⁴ Na temat kościoła franciszkanów zob. m. in. J. Eysymontt, *Architektura pierwszych kościołów franciszkańskich na Śląsku*, [w:] *Z dziejów sztuki śląskiej*, pod red. Z. Świechowskiego, Warszawa 1978, s. 79–80; S. Skibiński, A. Włodarek, *Brzeg. Kościół p.w. św. Piotra i Pawła oraz klasztor franciszkanów*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 36–37. Na temat dominikanów brzeskich m. in. K. Zawadzka, *Biblioteki klasztorne dominikanów na Śląsku*, Wrocław 1999, s. 75–76. Knoblich, (jak przyp. 1), s. 106, a za nim H. Oidtmann, (jak przyp. 1), s. 245 łączyli przekaz z dominikanami, natomiast A. Karłowska-Kamzowa, (jak przyp. 7), s. 86 – warunkowo z franciszkanami brzeskimi.

tytularni członkowie cechu szklarze występują natomiast w potwierdzeniu statutów przez cesarza Zygmunta Luksemburczyka w roku 1420³⁵. Przypuszczając wolno, że w okresie wcześniejszym wykonawcami witraży byli – obok świeckich – także szklarze zakonni. Być może, z ich działalnością należy łączyć np. wzmiankowane w roku 1333 przeszklone okna w klasztorze kanoników regularnych w Żaganiu³⁶. Właśnie bowiem z biblioteki żagańskiej pochodzi datowany na I. połowę XV wieku rękopis zawierający m.in. wyciąg z dzieła Teofila Mnicha z początku XII wieku *Diversarum Artium Schedula*, dotyczący techniki wykonywania witraży, wzbogacony o opis uzyskiwania i stosowania tzw. żółcieni srebra, wprowadzonej do witrażownictwa północnofrancuskiego około roku 1300 (obecnie Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, rkps IV.oct.9, fol. 68–71)³⁷.

Wrocław był – co najpóźniej od ostatnich dziesięcioleci XIV wieku, a bez wątpienia już w wieku XIII – najsilniejszym na Śląsku ośrodkiem twórczości witrażowniczej. Tu w XIV wieku – obok wspomnianego już Konrada – działali wzmiankowani w roku 1391 *Hannos Gloser, Krystan Gloser, Mertin Gloser*³⁸. W tymże roku jednym ze starszych cechu był *Bart.[-usch ?] Glaser*; w 1406 roku – *Johannes Glaser ante Valvam Sti Nicolai*³⁹. W latach 1444–1463 funkcję tę pełnił wielokrotnie *Paul glaser*⁴⁰. W ostatnich dziesięcioleciach XV wieku pracowali dla klasztoru dominikanów: *Nicolaus pictor antiquus* identyfikowany z malarzem Mikołajem Obilmannem i *Jacobus pictor*, którym płacono: *pro vitris Nicolao pictori antiquo* [1488 r.], *magistro Jacobo pictori pro clenodiis vitreis ad fenestras ambitus* [1489 r.], *pictori pro coloribus et vitris cum ymaginibus* [1494 r.], *magistro Jacobo pictori pro*

³⁵ Tekst przywileju z 1390 r. omówił W. Wackernagel, *Zur Kunstgeschichte von Breslau*, „Monatschrift von und für Schlesien” 1829, s. 505–506; publikuje go A. Schultz, (jak przyp. 32), s. 19–22 oraz *Schlesische Urkunden zur Geschichte des Gewerberechts insbesondere des Innungswesens, aus der Zeit vor 1400*, hrsg v. G. Korn, [w:] *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd 8, Breslau 1867, s. 85, poz. LX na s. 85–87. Zob. też E.v. Czihak, (jak przyp. 1), s. 42.

³⁶ Wiadomość tę, ze wskazaniem na źródła dotyczące kanoników regularnych z Żagania, przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, lecz bez zacytowania przekazu, podaje E.v. Czihak, (jak przyp. 1), s. 5; zob. też H. Oidtmann, (jak przyp. 2), Bd 1, s. 24. Na temat kościoła w Żaganiu zob. wyżej przyp. 19.

³⁷ Zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, (jak przyp. 1), s. 49 i przyp. 39 na s. 49–50 z wykazem starszej literatury dotyczącej żagańskiego rękopisu. Zob. także C. Lautier, *Die Erfindung des Silbergelbs in der Glasmalerei*, „Kölner Domblatt. Jahrbuch des Zentral-Dombau-Vereins” 1999, Bd 64, s. 258–259 oraz Teofil Prezbiter, *Diversarum Artium Schedula. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych*, przekł. z j. łacińskiego i oprac. S. Kobielus, Kraków 1998, s. 171–174 (wersja łacińska i tłumaczenie na język polski stosownego fragmentu rękopisu żagańskiego).

³⁸ Knoblich, (jak przyp. 1), s. 106, przyp. 3; H. Lutsch, (jak przyp. 32), s. 580, 627, 643. Zob. też L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, (jak przyp. 1), s. 48 i przyp. 26 – na temat domniemanego mistrza Rabona witrażysty (1387 r.).

³⁹ A. Schultz, (jak przyp. 32), s. 23.

⁴⁰ Uważany jednak za malarza, por. A. Schulz, (jak przyp. 32), s. 24, 25, 62–63; P. Knoetel, *Versuch einer Kunstgeschichte der Grafschaft Glatz*, „Vierteljahrschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz” 1888/1889, Bd 8, s. 309; H. Lutsch, (jak przyp. 32), s. 670.

ymagine in vitro [1496 r.]⁴¹. W 1496 roku prawo miejskie uzyskał *Wilhelm von Oche* (Aachen – Akwizgran) *moler oder glasesetzer*⁴². Szklarze wrocławscy pracowali, rzecz jasna, nie tylko na potrzeby swego miasta, ale i miast sąsiednich: mistrz Konrad dla Legnicy (?) i Brzegu (lata 1390, 1394), dla Brzegu również wrocławianie: mistrz Piotr oraz Mikołaj Fischbach, który uzyskał prawo miejskie w roku 1403 i co najmniej dwukrotnie pełnił funkcję starszego cechu (lata 1417, 1422)⁴³. W świetle niepełnych z natury rzeczy źródeł można przypuszczać, że jednym z ośrodków śląskiego witrażownictwa był od początku XV wieku (o ile nie wcześniej) Zgorzelec, gdzie w roku 1413 wzmiankowany jest *Enderlin glaser*, w roku 1414 – *Herr Johannes in dem Spital*, który otrzymał dwa skojce za szklenie okien w ratuszu, a w 1431 roku *Jokoff der Glaser von Zittau* (Żytawa), któremu zapłacono dwa skojce za osadzenie wielkiego okna w tymże ratuszu⁴⁴. Po połowie XV wieku stała się nim także Legnica, gdzie w 1459 roku wzmiankowany jest mistrz *Hannos der Glassetzer*, w latach 1469–1502(?) – *Christoph*, okreśłany bądź jako *moler*, bądź jako *glaser*, w roku 1515 – *Ambrosius glaser*⁴⁵, a od schyłku XV wieku – Świdnica, gdzie w roku 1498 wzmiankowany jest *Jacob Crilsche*, szklarz, może witrażysta⁴⁶.

Zachowane źródła, w których sporadycznie mowa o *vitris cum imaginibus* czy *ymagine in vitro*, albo ilości zamówionych, niewątpliwie figuralnych *Tofeln* – kwater lub *Bilde* – przedstawień, milczą na temat ikonografii. Tym samym brakuje podstaw do rekonstrukcji programów ikonograficznych wzmiankowanych już czterech okien w prezbiterium kościoła franciszkańskiego w Zgorzelcu (1382 r.), trzech w prezbiterium (?) kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Legnicy (1390 r.), dwunastu kwater zamówionych u mistrza Konrada dla kościo-

⁴¹ H. Luchs, (jak przyp. 29), s. 224, 225, 258, 272. Zob. też H. Luchs, *Bildende Künstler in Schlesien, nach Namen und Monogrammen*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1863, Bd 5, s. 9; Knoblich, (jak przyp. 1), s. 109–110; H. Lutsch, (jak przyp. 32), s. 604, 644, 660. Przekazy źródłowe i dzieła Mikołaja Obilmana, warunkowo zidentyfikowanego z „Mikołajem malarzem starym”, czynnym u dominikanów wrocławskich, zestawia J. Witkowski, *Gotycki ołtarz główny kościoła Świętych Piotra i Pawła w Legnicy*, Legnica 1997, passim i szczególnie s. 64–68.

⁴² A. Schultz, (jak przyp. 32), s. 83; Knoblich, (jak przyp. 1), s. 109; H. Lutsch, (jak przyp. 32), s. 513.

⁴³ A. Schultz, (jak przyp. 32), s. 24, 50 (tu zebrani także malarze wrocławscy imieniem Piotr); tenże, (jak przyp. 25), s. 173, przyp. 1 i 2; H. Lutsch, (jak przyp. 32), s. 673 i 555.

⁴⁴ E. Wernicke, *Urkundliche Beiträge zur Künstlergeschichte Schlesiens. II. Görlitz*, „Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit” 1877, Bd 24, szp. 176; H. Lutsch, (jak przyp. 22), s. 681; tenże, (jak przyp. 32), s. 549, 581, 603.

⁴⁵ E. Wernicke, *Urkundliche...*, (jak przyp. 23), szp. 208 i przyp. 3; tenże, *Zur Künstlergeschichte von Liegnitz*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1894, Bd 5: 83. Bericht 1894, s. 282; H. Lutsch, (jak przyp. 32), s. 582, 616, 515.

⁴⁶ E. Wernicke, *Urkundliche Beiträge zur Künstlergeschichte Schlesiens. Schweidnitz*, „Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit” 1875, Bd 22, szp. 146; tenże, *Schweidnitzer Maler von 1377 an*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1875, Bd. 2: 12. Bericht 1875, s. 266, poz. 20; H. Lutsch, (jak przyp. 32), s. 627.

ła dominikanów (?) w Brzegu (1394 r.), wschodnich okien prezbiterialnych (?) w kościołach brzeskich: szpitalników św. Antoniego i NPM (1396 r.), okien prezbiterium kościoła św. Doroty we Wrocławiu (1401 r.), wschodniego okna prezbiterium kościoła pw. św. Mikołaja w Brzegu, złożonego z dwunastu przedstawień (zamówione w 1417 r.), czterech okien *retro chorum* w Lubiążu (po 1434 r.), wschodniego okna prezbiterium katedry wrocławskiej (odnowione w 1437 r.), prezbiterialnych okien w kościele pw. św. Elżbiety w tymże mieście. Jest rzeczą charakterystyczną i typową zarazem, że przypadkowo przecież zachowane przekazy notują zazwyczaj właśnie okna prezbiterialne, ze szczególnym, faktycznym lub domniemanym, wskazaniem na okno wschodnie – tu bowiem skupiał się splendor witraży figuralnych, przy zazwyczaj ornamentalnie lub „biało” szklonych oknach korpusów. W witrażownictwie średniowiecznym nie było ścisłych reguł dotyczących programów ikonograficznych okien prezbiterium, zależnych od woli fundatorów czy zleceniodawców. Daje się jednak zauważyć wyraźną i logiczną – skoro każdy kościół, bez względu na własne wezwanie, dedykowany był Bogu – predylekcję do umieszczania w oknie wschodnim cyklu chrystologicznego: typologicznego bądź narracyjnego (sporadycznie rozbudowywanego do kilku okien), któremu zazwyczaj towarzyszyły w pozostałych oknach cykle maryjne, hagiograficzne czy reprezentacyjne przedstawienia świętych, związane z owym „własnym” wezwaniem danego kościoła, jego charakterem czy funkcją⁴⁷. Są to jednak przesłanki zbyt ogólne, by na ich podstawie wyciągać konkretne wnioski dotyczące poszczególnych śląskich kościołów.

W zachowanych źródłach wzmiankowane są też okna kaplic⁴⁸, np. rodziny de Hugowic w Henrykowie (1329 r.), mansonarzy w katedrze wrocławskiej (po roku 1374) czy Filipa Dachsa przy kościele kanoników regularnych pw. NPM „na Piasku” we Wrocławiu (1466–1469), których programy prezentować mogły cały wachlarz rozwiązań ikonograficznych. Warto może w tym miejscu postawić dość ryzykowną hipotezę, do czego w dużym stopniu upoważnia „precedens marburski”. W kościele pw. św. Elżbiety w Marburgu (zmarłej w 1231 r.), wznoszonym od czasu kanonizacji w roku 1235 „nad” grobem tej świętej, pochowanej w fundowanym przez nią kościółku szpitalnym, najpewniej w jednym z dwudzielnich okien konchy północnej, sąsiadującym bezpośrednio z mauzoleum Elżbiety, już około roku 1240 umieszczo-

⁴⁷ L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Trzynastowieczne Ukrzyżowanie na kwaterze witrażowej z kościoła dominikanów w Krakowie*, [w:] *Argumenta, articuli, quaestiones. Studia z historii sztuki średniowiecznej. Księga jubileuszowa dedykowana Marianowi Kutnerowi*, Toruń 1999, s. 83–93.

⁴⁸ Na temat architektury średniowiecznych kaplic na Śląsku zob. m. in. M. Niemczyk, (jak przyp. 16), s. 9–66; A. Grzybowski, (jak przyp. 9), *passim*; t e n ż e, *Kaplica grobowa księcia Bolesława III w Lubiążu*, [w:] t e n ż e, *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, Warszawa 1997, s. 71–90.

no jej cykl hagiograficzny⁴⁹. Złożony pierwotnie z dwunastu (zachowanych jedenaście) scen zawartych w medalionach przedstawia w pionie po prawej sceny z życia świętej: *Pożegnanie z landgrafem Ludwikiem IV wyruszającym na wyprawę krzyżową* (poprzedzone pierwotnie przedstawieniem *Landgrafa Ludwika biorącego krzyż* ?), *Posłańcy przekazują Elżbiecie pierścień i kości męża*, *Brat Konrad przyobleka Elżbietę w habit tercjarski*, *Elżbieta rozdaje złoto (lub chleb)*, *Śmierć Elżbiety*, a w pionie po lewej sześć uczynków miłosierdzia św. Elżbiety: *Karmienie głodnych*, *Umywanie nóg i dawanie pić spragnionym*, *Przyodziewanie nagich*, *Dawanie schronienia pielgrzymom*, *Opiekowanie się chorymi*, *Odwiedzanie uwięzionych*; całość wieńczy umieszczona w kolistym polu maswerku *Koronacja św. Franciszka przez Chrystusa* oraz *Koronacja św. Elżbiety przez Najświętszą Pannę Marię*.

W roku 1243 zmarła w klasztorze cysterek w Trzebnicy księżna Jadwiga, ciotka Elżbiety Turyńskiej, wdowa po księciu Henryku Brodatym, matka Henryka II Pobożnego, poległego w 1241 roku w bitwie pod Legnicą, pochowana w miejscowym kościele klasztornym. W roku 1268, bezpośrednio po kanonizacji w roku 1267, „nad” grobem świętej – na miejscu południowej kaplicy przy prezbiterium – rozpoczęto z inicjatywy wnuka Jadwigi, księcia Władysława, arcybiskupa salzburskiego, wznoszenie nowej, rychło ukończonej grobowej kaplicy. W badaniach nad kaplicą trzebnicką autorzy podkreślają – w odniesieniu do architektury, rzeźby architektonicznej, pierwotnej polichromii, nawet kształtu „grobu” – ewidentne, bezpośrednie lub pośrednie związki z architekturą, rzeźbą architektoniczną, pierwotną polichromią kościoła marburskiego oraz kształtem grobu marburskiej świętej⁵⁰. Co więcej: w niektórych scenach ilustrujących miłosierne praktyki świętej, zawartych w najstarszym znanym obecnie cyklu narracyjnym – *Legendzie obrazowej o św. Jadwidze* z roku 1353 – dostrzegany jest wpływ witrażowego, powstałego przed ponad

⁴⁹ J. M ü c h l e r, *Die Elisabethkirche zu Marburg in ihrer ursprünglichen Farbigekeit*, Marburg 1984 (*Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, hrsg v. U. Arnold, Bd 19), s. 9–37; A. K ö s t l e r, *Die Ausstattung der Marburger Elisabethkirche. Zur Ästhetisierung des Kultraums im Mittelalter*, Berlin 1995, s. 16–28, 73. Na temat cyklu witrażowego ze św. Elżbietą ostatnio M. B i e r s c h e n k, *Glasmalereien der Elisabethkirche in Marburg. Die figürlichen Fenster um 1240*, Berlin 1991, s. 182–194, 196–197 i wg indeksu, tabl. IV. Zob. też R. B e c k s m a n n, (jak przyp. 2), *Kat.* 9, s. 56–58 (tamże starsza literatura).

⁵⁰ M. K u t z n e r, *Der gotische Umbau der Klosterkirche in Trebnitz (Trzebnica)*, [w:] *Kunst des Mittelalters in Sachsen. Festschrift Wolf Schubert dargebracht zum sechzigsten Geburtstag am 28. Januar 1963*, Weimar 1967, s. 107–116; J. J a r z e w i c z, *Architektura kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy*, „Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Sprawozdania. Wydział Nauk o Sztuce”, nr 101 za 1983 r., Poznań 1984, s. 88–92. Zestawienie starszej literatury: S. S k i b i Ń s k i, A. W ł o d a r e k, *Trzebnica. Kaplica p.w. św. Jadwigi*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 245. M. P o k s i Ń s k a, *Polichromia wystroju architektoniczno-rzeźbiarskiego kaplicy Świętej Jadwigi w Trzebnicy*, [w:] *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe: Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska*. Wrocław – Trzebnica 21 – 23 września 1993 roku, Wrocław 1995, s. 271–282; R. K a c z m a r e k, J. W i t k o w s k i, *Das Grabmal der Hl. Hedwig in Trebnitz (Trebnitz)*, „Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft” 1986, XL, 1/4, s. 69–72, przyp. 17.

stu laty (!), cyklu marburskiego⁵¹. Jest rzeczą wysoce nieprawdopodobną i sprzeczną z usankcjonowanym kanonizacją faktem zaistnienia kultu, by czekać trzeba było ponad osiemdziesiąt lat na powstanie przedstawienia reprezentacyjnego świętej z Trzebnicy i jej cyklu narracyjnego⁵². Jest rzeczą wysoce prawdopodobną, że „pokrewieństwa” z Marburgiem były jeszcze znaczniejsze, że – mimo braku poświadczenia źródłowego – jedną z pierwszych realizacji cyklu narracyjnego św. Jadwigi Śląskiej była realizacja witrażowa w jednym ze smukłych (dwudzielnych z wyjątkiem jednodzielnego północno-wschodniego) okien gotyckiej kaplicy trzebnickiej, zapewne również ograniczona do ilustracji głównych wydarzeń z życia świętej oraz spełnianych przez nią czynków. Założenie takie w niczym nie zagraża podkreślanemu w literaturze przedmiotu „prymatowi” nowatorskiego i bogatego ikonograficznie cyklu w rękopiśmie lubińskim. Istnienia innej wczesnej, jeszcze XIII-wiecznej realizacji kolejnego witrażowego cyklu domyślać się też można w jednym z trójdzielnych okien kaplicy pw. św. Jadwigi, dobudowanej po roku 1260 (około 1263 – przed 1265; wezwanie poświadczone w roku 1282) do wrocławskiego kościoła klarysek wzniesionego z fundacji księżnej Anny, synowej księżnej Jadwigi a wdowy po Henryku II Pobożnym⁵³. Kaplica ta już w pierwszym okresie swego istnienia stała się mauzoleum Piastów wrocławskich i ich rodzin (w 1265 r. pochówek księżnej Anny, w 1266 r. jej syna Henryka III Białego, w 1296 r. księcia Henryka V Grubego, w 1335 r. Henryka V)⁵⁴. Cykle jadwiżańskie istniały też zapewne we wspomnianych już, dedykowanych jej XIV-wiecznych kaplicach na zamku w Lubinie i w Brzegu, powstałych z fundacji wielkiego propagatora kultu św. Jadwigi – księcia brzeskiego Ludwika I, o którym – co prawda w odniesieniu do wizerunków ściennych – pisano: *Quocumque pergo semper vestrarum habitacionum parietibus ymaginem beatae Hedwigis compictam invenio.*⁵⁵

⁵¹ A. Karłowska-Kamzowa, (jak przyp. 7), s. 20–21, ryc. 4–5.

⁵² T. Wąsowicz (*Legenda śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 8, 17–19) wyraziła przekonanie, że cykl narracyjny sformułowany został bezpośrednio po kanonizacji, a jego kopiami są serie miniatur w kodeksie lubińskim z 1353 r. oraz horningowskim z 1451 r. (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV.P.192). Pogląd ten został w późniejszej literaturze przedmiotu odrzucony na rzecz pełnego nowatorstwa cyklu z roku 1353, zob. m.in. J. Krása, K. Kratzsch, *Beschreibung der Handschrift und kunsthistorische Einordnung der Miniaturen*, [w:] *Der Hedwigs-Codex von 1353, Sammlung Ludwig*, hrsg. v. W. Braunfels, Bd 2: *Texte und Kommentare*, Berlin 1972, s. 22–24. Na temat ikonografii św. Jadwigi Śląskiej zob. ostatnio R. Kaczmarek, *Das Bild der heiligen Hedwig. Zeugnisse in der Kunst vom 13. bis zum 18. Jahrhundert*, [w:] *Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit*, hrsg. v. E. Grunewald, N. Gussone, München 1996, s. 137–155.

⁵³ Na temat kaplicy zob. m.in. J. Eysymontt, (jak przyp. 34), s. 51–58; E. Małachowicz, *Księżęce rezydencje, fundacje i mauzolea w lewobrzeżnym Wrocławiu*, Wrocław 1994, s. 30–54, 59; J.S. Kębłowski, *Klasztor, kościół ss. urszulanek i mauzoleum Piastów wrocławskich*, Wrocław 1998, s. 13–15.

⁵⁴ E. Małachowicz, (jak przyp. 53), s. 54–89. Zob. też K. Jasiński, *Franciszkańskie pochówki Piastów*, [w:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. I: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 2 i 3: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, Kraków 1989, s. 182–185; J.S. Kębłowski, (jak przyp. 53), s. 26–27.

⁵⁵ Cytat z listu Mikołaja z Poznania do Ludwika I, z około 1369–1371, za Karłowska-Kamzowa, (jak przyp. 7), s. 173.

Domniemania dotyczące programów ikonograficznych w znikomym stopniu wesprzeć można niezwykle skromnym wykazem tematów znanych ze źródeł. Dzięki zbiegowi przypadków pozaartystycznych wiemy, że w roku 1480 książkę Jan II Żagański rozbił w komnacie swego zamku w Głogowie *eine schöne grosse Glasscheibe, darauf Christus am Kreuze hangend gemahled war*, o co oskarżono miejscowych Żydów i co jest jedynym poświadczonym źródłowo dowodem istnienia na Śląsku przeszkleń figuralnych w budowlach świeckich⁵⁶. Wiemy też, że okna krużganków klasztoru dominikanów wrocławskich szkło m.in. *clenodiis vitreis* (1489 r.), a z przekazów nowożytnych (1666 r.) wiadomo, że w oknach kościoła NPM „na Piasku” we Wrocławiu były przeszklenia starożytnym zwyczajem złożone z postaci wykonanych z różnobarwnych szkieł: *fenestra ecclesiae juxta antiquum morem constarent ex figuris variorum vitri colorum*, notabene w tymże roku usunięte i zastąpione *orbiculis lucidi vitri* przez świdnickiego szklarza Seweryna Ulricha⁵⁷. Tę arcykrótką listę tematów (*Ukrzyżowanie*, herby, postacie zapewne świętych) w nieznacznym stopniu wydłużają wzmianki w XIX- i XX-wiecznych publikacjach o charakterze głównie inwentaryzacyjnym. Według nich np. w 1890 roku we wspomnianym już kościele parafialnym pw. śś. Piotra i Pawła w Legnicy w oknie kaplicy ufundowanej w roku 1420 przez *honestum virum civem legnicensem* Franciszka Schobircza nad kruchtą południową widniały resztki późnośredniowiecznych kwater z orłem śląskim i kluczami miasta Legnicy⁵⁸, a w roku 1868 w jed-

⁵⁶ *Jahrbücher der Stadt Breslau v. N. P o l*, hrsg. v. J.G. Büsching, Bd II, Breslau 1815, s. 133: *Den 18. Mai vertrieb H. Hanns alle Juden aus Glogau, derer Synagog er im März zerstöret. Auf eine Zeit zerbrach er selber in seiner Stuben aus dem Fenster eine schöne grosse Glasscheibe, darauf Christus am Kreuze hangend gemahled war. Beschickt nachmals den Rath, beklaget sich, dass man ihm die schöne grosse Glasscheibe mit dem Krucifix zerbrochen und „weil ihr – spricht er – weise Herren seid, sollet ihr wissen, wer solchen Frevel geübet; „solltens ihm demnach anzeigen, oder gestraft werden. Der Rath begehret einen Abtritt, sich zu bedenken. Der Stadtschreiber giebet ihnen ein, die Juden damit zu beschuldigen. Als sie nun wieder vorgelassen sagen sie: „gnädiger Fürst und Herr, wir wissen anders nicht, denn dass es die Juden gethan; denn sie sind Feinde und Lästere des Herren Christi“. Der Herzog antwortet: „ja, das ist wahr, die habens gethan und sonst niemand“. Derhalben er die Juden in seinem Lande um etliche tausend Floren gestraft.*

⁵⁷ *Chronica abbatum...* (jak przyp. 16), s. 277. Knoblich, (jak przyp.1), s. 107–108 przypuszcza, że autorem kartonów średniowiecznych witraży, powstałych zapewne w czasach opata Stanisława Brauera [Brasiatoris] (1464–1470), mógł być jeden z konwentualnych lub świeckich malarzy, czynnych w tym czasie przy wykonywaniu malarskiego wyposażenia kościoła, por. też L. Burgemeister, (jak przyp.15), s. 213. Zob. też J. Domałowski, *Znaczenie klasztorów kanoników regularnych we Wrocławiu, Żaganiu i Kłodzku dla rozwoju średniowiecznej sztuki śląskiej*, [w:] *Sztuki plastyczne na średniowiecznym Śląsku. Studia i materiały*, Wrocław–Poznań 1988, s. 52. W kościele pw. św. Marii Magdaleny we Wrocławiu już w 1571 r. wprawiono 664 nowe kwatery, a w 1593 r. naprawiono (na nowo przeolowiono) 825 kwater, a były to zapewne średniowieczne kwatery figuralne (?), por. L. Burgemeister, G. Grundmann, (jak przyp. 27), s. 8; J. Żelbromski, *Architektoniczne polichromie we wnętrzu kościoła Św. Marii Magdaleny we Wrocławiu w okresie średniowiecza*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 3: *Świątynia*, pod red. J. Rozpędowskiego, Wrocław 1997, s. 84.

⁵⁸ H. Lutsch, (jak przyp. 22), s. 224: *Bruchstücke spätmittelalterlicher Glasmalerei eingefügt, den schlesischen Adler und die Schlüssel des Wappens der Stadt Liegnitz*. Na temat kaplicy zob. M. Niemczyk, (jak przyp. 16), s. 36.

nym z okien nawy południowej kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja w Pełcznicy zachowane było przedstawienie głowy Chrystusa z nimbem złożonym z lilii, z XV wieku⁵⁹ – może *veraikon* Chrystusa Salvatora. Do roku 1987 (sic!) w kościele parafialnym pw. św. Katarzyny w Bąkowie (w dawnym powiecie grodkowskim), wzniesionym w czasach biskupa wrocławskiego Przeclawa z Pogorzeli (1342–1376), we wschodnim oknie części południowej prezbiterium znajdował się *zachowany częściowo witraż gotycki koniec w. XIV, z postaciami śś. Jana Chrzciciela i Chrystusa Salvatora (?), rozetą i dekoracyjnym wypełnieniem maswerku*⁶⁰. Notabene zniszczenie tych jedynych zachowanych *in situ* na Śląsku witraży średniowiecznych, znanych wyłącznie z nieczytelnych fotografii wykonanych przed rokiem 1945, jest zarówno swoistym skandalem, jak i dowodem na to, że głupota i ignorancja ludzka są najlepszą ilustracją pojęcia nieograniczoności⁶¹.

Od lat siedemdziesiątych XIX wieku w Śląskim Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności we Wrocławiu przechowywane były trzy kwatery witrażowe z przedstawieniami: *Ukrzyżowania* oraz *śś. Katarzyny i Małgorzaty*, przeniesione z kościoła parafialnego w Ozorowicach (niem. Sponsberg) w dawnym powiecie trzebnickim, a zaginione pod koniec II wojny światowej. W tym przypadku szczęśliwie dysponujemy zarówno XIX-wiecznymi barwnymi litografiami, jak i – co prawda niepełną – XX-wieczną dokumentacją fotograficzną. To quasi-zachowanie pozwala na włączenie ich do bardzo nielicznych istniejących średniowiecznych witraży śląskich oraz na sformułowanie pewnych uwag na temat ich stylu i datowania, o czym dalej.

Najstarsze zachowane fragmenty śląskich szkiele witrażowych to barwne, sporadycznie pokryte konturą ułamki, uzyskiwane w trakcie prowadzonych od lat pięćdziesiątych XX wieku prac wykopaliskowych na terenie Wrocławia: na Ostrowie Tumskim i w kościołach: dominikanów pw. śś. Wojciecha (uprzedni z drugiej połowy XIII w., prezbiterium przebudowane w pierwszym trzydziestolecu XIV w., korpus u schyłku XV w.) oraz franciszkanów pw. św. Jakuba Starszego (pierwotny wzniesiony w latach 1234 – ok. 1280, przebudowany w ostatnim czterdziestolecu XIV w.)⁶². Ich wynikające głównie ze stratygrafii

⁵⁹ H. L u t s c h, (jak przyp. 7), s. 256: *ein Haupt Christi mit Liliennimbus aus dem 15. Jahrhundert*.

⁶⁰ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 7: *Województwo opolskie*, z. 3: *Powiat grodkowski*, oprac. T. C h r z a n o w s k i, M. K o r n e c k i, Warszawa 1964, s. 2. Upřednio silnie zniszczone fragmenty wzmiankował H. L u t s c h, (jak przyp. 7), s. 305: *Bruchstücke [...] Johannes der Täufer, Christus mit der Weltkugel (?), ferner Ornamente in farbiger Ausführung und in Grisaille vorführend; sehr zerstört. Um 1400*, za nim H. O i d t m a n n, (jak przyp. 1), s. 311.

⁶¹ Zob. L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, (jak przyp. 1), s. 41–42.

⁶² Zestawienie publikacji dotyczących uzyskanych fragmentów szkiele witrażowych zob. L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, (jak przyp. 1), przyp. 5 na s. 38. Omówienie stanu badań na temat kościoła dominikanów zob. *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, pod red. M. W a l i c k i e g o, vol. 2: *Katalog i bibliografia zabytków*, oprac. M. P i e t r u s i Ń s k a, Warszawa 1971, s. 784–785; A. W ł o d a r e k, *Wrocław. Kościół p.w. św. Wojciecha, dominikanów*, [hasło w:] *Architektura*

datowanie odpowiednio na wiek XII(?) i XIII dowodzi istnienia witrażownictwa śląskiego w tym czasie, a czytelne ornamenty, np. negatywowe (wydrapane w konturze „do szkła”) perły, należą do obiegowych w witrażownictwie europejskim od wieku XII po wiek XIV motywów, pokrywających zarówno obramienia przedstawień figuralnych, jak i pasma współtworzące kwatery czysto ornamentalne; nie dają „same w sobie” orientacji dotyczącej bardziej precyzyjnego datowania czy artystycznej proveniencji autorów.

Najstarsze fragmenty zachowane *in situ* to ujawnione w roku 1970 barwne (złożone z rubinowoczerwonych, niebieskich i żółtych szkła) wypełnienie części rozety maswerku okna wschodniego w północnej ścianie transeptu kościoła cysterskiego w Lubiążu, zapewne z około roku 1330⁶³.

Wobec faktu, że przechowywana obecnie w Muzeum Narodowym w Poznaniu kwatera z *Ukrzyżowaniem*, uznana przez Nikodema Pajzdarskiego za pochodzące z Brzegu dzieło śląskie z końca XIV wieku (związane przez Alicję Karłowską-Kamzową hipotetycznie ze wspomnianym Konradem z Legnicy), ma potwierdzoną źródłowo proveniencję krakowską (cechy stylowe wskazują na schyłek XIII w.)⁶⁴, kolejnym w chronologii „zachowanym” dziełem jest wzmiankowane już *Ukrzyżowanie z Ozorowic*. Szczegółowy opis dokonany w roku 1869 przez monografistę kwatery ozorowickich Franza Heinelta⁶⁵ oraz opublikowana przezeń barwna litografia wg akwareli (?) B. Mannfelda, nadto czarno-biała (odwrócona) reprodukcja w pracy Tadeusza Dobrowolskiego z 1936 roku⁶⁶ ukazują kwaterę w postaci stojącego prostokąta o tle pokrytym białą (w kolorze szkła) wicią roślinną ściśle obrosniętą liśćmi koniczyny i skręconymi „wąsami”, wydobytą z gęstej, kryjącej kontury przez jej usuwanie, czyli tzw. techniką negatywową; całość tła okala biała, negatywowa rama. Ze skalistej ziemi, utrzymanej w dwu odcieniach zieleni (Hadelst widział tu także kolor jasnyniebieski) oraz żółci, wyrasta zielony krzyż zbity z graniastych belek, których szczyt i boczne końce sięgają boków kwatery. Na krzyżu wisi różowawe ciało zmarłego Chrystusa, którego okolona żółtym, krzyżowym nimbem głowa o młodzieńczych rysach, zamkniętych oczach i rozsypanych na ramionach włosach opadła na prawe ramię, korpus osunął się w dół po pionowej belce, ręce o zaciśniętych dłoniach obwisły, a prawa noga ugięta w kolanie pod cię-

gotycka..., (jak przyp. 6), s. 269, a na temat kościoła franciszkanów zob. tenże, *Wrocław. Kościół p.w. św. Jakuba St., franciszkanów*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 270.

⁶³ J. P i l c h, (jak przyp. 13), s. 37, 44, ryc. 9 na s. 42. Trzy białe gomółki zachowane w rozecie maswerku okna zachodniego są fragmentem późniejszego, choć zapewne jeszcze średniowiecznego szklenia.

⁶⁴ N. P a j z d a r s k i, (jak przyp. 1), s. 241–243, il. na s. 242; A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, (jak przyp. 7), s. 86. Szerzej na ten temat L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, (jak przyp. 1), s. 40–41 i przyp. 8–10.

⁶⁵ F. H e i n e l t, *Glasmalereien aus der Kirche zu Sponsberg. 15 Jahrh.*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1870, Bd 1: 12. Bericht 1869, s. 201–207, tabl. 26.

⁶⁶ T. D o b r o w o l s k i, *Śląskie malarstwo ścienne i sztalugowe do początku XV w.*, [w:] *Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków 1936, s. 160, ryc. 30 na s. 161.

żarem ciała. Biodra Zbawiciela opasuje szerokie, niemal sięgające kolan białe perizonium, założone poniżej pasa. Spod przebitych gwoździami dłoni oraz nóg, z których lewa jest wyprostowana, o stopie silnie i niemal pod kątem prostym skręconej w prawo, a prawa lekko ugięta w kolanie, ze stopą opuszczoną pionowo w dół i nałożoną na stopę lewą – płyną szerokie strugi rubinowej krwi złożone z gęstych ciężkich kropel, niemal przybierające kształt winnych gron. Z przebitego boku wypływa analogicznie ukształtowana, lecz biała struga – wody. Po bokach krzyża stoją: heraldycznie po prawej Matka Boska, po lewej – św. Jan Ewangelista, obydwoje unosząc okolone nimbami (odpowiednio: ametystowym i bładoniebieskim) głowy i zaciskając ściśle złożone dłonie o ugiętych palcach; dłonie Ucznia niemal sięgają jego brody. Maria odziana jest w rubinowoczerwoną, kładącą się na ziemi suknię i także lekko spiczaste ciżmy oraz niebieski płaszcz okrywający głowę, ramiona, ręce i opadający poniżej pasa; św. Jan w suknię niebieską, odsłaniającą białe stopy i rubinowoczerwony płaszcz, który opadł z ramion i ciasno spowija korpus, sięgając poniżej kolan. Sądząc po reprodukcjach, kwatery była dobrze zachowana, w odniesieniu zarówno do szkła – z minimalną ilością fragmentów wtórnych (kawałek jasnego szkła poniżej krzyża ?) i wtórnych przeołówień na stłuczeniach (na dolnej części szaty Marii), jak i w pełni czytelnego rysunku. Niewątpliwie posłużono się powłokowym rubinowym szkłem, rysunek wykonano konturą (czarną lub brunatną), a bryłowość postaci i plastykę fałdów uzyskano (co dobrze czytelne na litografii), stosując obficie krzyżujące się, „złotnicze” szrafowanie. Całość o bardzo spokojnej, wyważonej kompozycji formalnej cechuje również wyważona i spokojna tonacja barwna: „skrzyżowanie” czerwieni i błękitu na szatach Marii oraz Jana, zielona „rama” krzyża i ziemi oraz plamy cielistych karnacji na bieli tła.

W starszej literaturze przedmiotu omawiane *Ukrzyżowanie* datowane było – podobnie jak dwie kolejne ozorowickie kwatery, o których dalej – na wiek XV, a bardziej szczegółowo na czas około 1425, około 1420–1430⁶⁷. Nie ulega jednak wątpliwości, że kwatery stanowią pozostałość dwóch oddalonych w czasie etapów szklenia kościoła⁶⁸, a *Ukrzyżowanie* w sposób jednoznaczny zdradza cechy stylowe 2. połowy XIV wieku, czytelne zarówno w proporcjach postaci, jak i w sposobie przedstawienia przylegających, miejscami niemal

⁶⁷ F. H e i n e l t, (jak przyp. 65), s. 107 – na połowę XV w.; E. K a l e s s e, *Führer durch die Sammlungen des Museums Schlesischer Altertümer*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1888, Bd 4: 52–53. Bericht 1884, s. 163 – na XV w.; H. K o h l h a u s s e n, *Schlesischer Kulturspiegel im Rahmen der Kunstsammlungen der Stadt Breslau*, Breslau 1935, s. 45–46, il. 36 (reprodukcja kwatery ze św. Małgorzatą) – na około 1425; N. P a j z d e r s k i, (jak przyp. 1), s. 245 – na około 1420–1430. T. D o b r o w o l s k i, (jak przyp. 66), s. 160, ryc. 30 na s. 161 uzasadnia datowanie na około 1420, zestawiając *Ukrzyżowanie* z analogiczną, rzeźbioną grupą z kaplicy Dumlosych przy kościele pw. św. Elżbiety we Wrocławiu (około 1410) i dwustronnie malowanym obrazem (przechowywanym wówczas w Muzeum Przemysłu Artystycznego i Starożytności we Wrocławiu) z wizerunkiem Matki Boskiej z Dzieciątkiem oraz *Ukrzyżowaniem* (tabl. XLIX), który datuje na czas około 1420.

⁶⁸ L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, (jak przyp. 1), s. 43–44.

przyklejonych do ciała, „zapadających się” szat o cienkich, wybrzuszonych grzbietach fałdów. Z datowaniem takim zgodny jest również ikonograficzny kształt trójosobowego, „kanonowego” *Ukrzyżowania*. Bardziej szczegółowemu datowaniu oraz ustaleniu artystycznej proweniencji autora kwatery służy zestawienie z dziełami malarstwa czeskiego, np. *Ukrzyżowaniem* kanonowym w tzw. Mszale proboszcza Mikołaja (Mikulasza, identyfikowanego z Mikulaszem z Kromieryża, protonotariuszem w kancelarii Karola IV i bliskim współpracownikiem biskupa Jana ze Środy) z około 1355 (Brno, Městecký archiv, svatojakubská knihovna 10/1)⁶⁹, obrazem sztalugowym ze sceną *Ukrzyżowania* z klasztoru Emaus w Pradze (Praga, Galeria Narodowa) z około 1365⁷⁰ oraz *Ukrzyżowaniem* na kwaterze witrażowej z parlerowskiego kościoła pw. św. Bartłomieja w Kolinie (prezbiterium wzniesione w latach 1360–1378; cztery zachowane kwatery obecnie w Galerii Narodowej w Pradze) z lat siedemdziesiątych XIV wieku⁷¹. Kwaterna ozorowicka jest ewidentnie młodsza od miniatury kanonowej – niemal powtarzając jej kształt ikonograficzno-formalny⁷², różni się od niej bardziej krępyimi proporcjami postaci; rzeczony proporcje, sposób oddania bryłowości ciała, a także szczegółów ikonograficznych (grube strugi krwi) łączą ją z obrazem z klasztoru Emaus, postać Chrystusa: kanon, ułożenie ciała, strugi krwi – z witrażem kolińskim. *Ukrzyżowanie* ozorowickie można zatem datować na czas około 1370; jego autor związany był zapewne ze środowiskiem wrocławskim i bez wątpienia pozostawał pod wpływem ówczesnego malarstwa czeskiego. Temat i proponowane datowanie wskazują, że kwaterna jest pozostałością szklenia wschodniego okna prezbiterium pier-

⁶⁹ J. K r á s a, *Knižní malba*, [w:] *České umění gotické 1350–1420*, Praha 1970, Kat. 347 na s. 264–265 (tamże starsza literatura), il. 102; t e n ż e, *Knižní malba*, [w:] *Dějiny českého výtvarného umění*, 1/2, Praha 1984, s. 410, il. 289 na s. 411.

⁷⁰ J. P e š i n a, *Desková malba*, [w:] *České umění...*, (jak przyp. 69), Kat. 302 na s. 218–219 (tamże starsza literatura), il. 71; t e n ż e, *Desková malba*, [w:] *Dějiny českého...*, (jak przyp. 69), 1/1, s. 368, 370, il. 49 na s. 369.

⁷¹ F. M a t o u š, *Mittelalterliche Glasmalerei in der Tschechoslovakei. Corpus Vitrearum Medii Aevi. Tschechoslovakei*, Prag 1975, s. 44–49 (tamże starsza literatura przedmiotu), szczególnie s. 49, il. 22. E. P o c h e, *Marientod*, [hasło w:] *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln*, hrsg. v. A. L e g n e r, 2, Köln 1975, s. 717 datuje cztery zachowane kwatery kolińskie na czas ok. 1380, natomiast t e n ż e, *Umělecká řemesla gotické doby*, [w:] *Dějiny českého...*, (jak przyp. 69), 1/2, s. 491–492, il. 82 na s. 490 (Koronacja Marii) – na około 1360.

⁷² Inny niż na czeskiej miniaturze gest złożonych – sztywno załamanych dłoni Matki Boskiej na kwaterze ozorowickiej stosunkowo często powraca w rzeźbie śląskiej 2. połowy XIV w., zob. m.in. figurę Marii z grupy *Ukrzyżowania* z kościoła pw. św. Barbary we Wrocławiu (obecnie Muzeum Narodowe w Warszawie) z około 1360–1370 – por. M. W i s ł o c k i, *XIV-wieczne krucyfiksy na Śląsku*, „Dzieła i Interpretacje” 1993, t. I, s. 11 (tu starsza literatura), il. 7; w kościele pw. św. Franciszka w Strzelcach Świdnickich, z 4. ćwierci XIV w. – por. A. Z i o m e c k a, *Materiały do drewnianej rzeźby XIV wieku na Śląsku*, [w:] *Sztuki plastyczne na średniowiecznym Śląsku. Studia i materiały*, III, Wrocław–Poznań 1990, Kat. nr 22 na s. 35, il. 19; z Głogowa (obecnie Muzeum Narodowe we Wrocławiu) z około 1400 – por. A. Z i o m e c k a, *Śląska rzeźba gotycka. Katalog zbiorów. Muzeum Śląskie we Wrocławiu*, Wrocław 1968, Kat. 14 na s. 52, il. 19.

wotnego kościoła parafialnego w Ozorowicach, wzmiankowanego w roku 1353, a przebudowanego (wzniesionego na nowo ?) w XV wieku i powiększonego w XVI wieku(?)⁷³. Prawdopodobnie pozostałością szklenia okien po przebudowie prezbiterium są dwie wzmiankowane już, kolejne kwatery, także znane z opisu Heidelta, barwnych litografii i czarno-białej reprodukcji (*św. Małgorzata*). Obie w kształcie stojących prostokątów o identycznych między sobą i z *Ukrzyżowaniem* wymiarach ukazują pojedyncze postacie dwu świętych dziewic stojących pod jednokształtnymi białymi arkadami w kształcie oślego grzbietu obrośniętego czołganką i wspartego na dwu białych filarach o żółtych, profilowanych bazach i kapitelach; pola nad arkadami oraz ziemia miały – sądząc po litografiach – kolor bladoróżowy. *Św. Katarzyna*, ukazana na niebieskim tle gęsto zarosłym negatywową wicią o pierzastych liściach, zwrócona w trzech czwartych w prawo, odziana w szmaragdowozieloną (według Heidelta *dunkelgrüne*) suknię i ametystowy (według Heidelta *rubinrot*) płaszcz narzucony na ramiona, trzyma w prawej ręce wsparty o ziemię jasny (biały? blad żółty?) miecz, w lewej uniesionej ku górze – jasnożółte koło. Różowawą twarz wieńczy żółta korona ze sterczynami w kształcie lilii i takież w kolorze nimb. *Św. Małgorzata* przedstawiona na ametystowym (?) (według Heidelta *veilchenfarbig*) tle pokrytym identyczną jak wyżej wicią roślinną, zwrócona w trzech czwartych w lewo, odziana w rubinowoczerwoną suknię i niebieski płaszcz niemal w całości spowijający postać świętej trzyma w uniesionej prawej dłoni oliwkowozielonego (według Heidelta *hellgrün*), skrzydlatego smoka z długim ogonem.

Obie kwatery były – w swych zasadniczych elementach – stosunkowo dobrze zachowane [na fotografii ze *św. Małgorzatą* widoczne duże uzupełnienie tła po prawej oraz arkady po lewej (?) oraz ziemi], z nielicznymi wtórnymi przeołowieniami i z w pełni czytelnym rysunkiem, malowane nieznaną w kolorze konturą, być może z lawowaniem, oraz bez wątpienia ze stosowaniem żółcieni srebra (widoczne na litografiach żółtawe pasma włosów na różowawych szklach karnacji). Stanowiły pozostałość szklenia jednego z dwudzielnych (?) okien prezbiterium (*św. Katarzyna* umieszczona była w pionie – rzędzie „a”, *św. Małgorzata* – „b”), którego szeregi wypełniały pary zwróconych ku sobie świętych umieszczonych pod identycznymi arkadami, lecz na alternującym kolorystycznie tle (w pionach, poziomach lub układzie szachownicowym). Zapewne w skład zespołu wchodziły także przedstawienia pozostałych *virgines capitales* – *śś. Barbary* i *Doroty* oraz innych świętych. Stylistycznie święte ozorowickie należą do stylu „około 1400”, o czym świadczy dowodnie

⁷³ Na temat kościoła w Ozorowicach m. in. H. L u t s c h, (jak przyp. 7), s. 574; H. N e u l i n g, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, s. 303; J. P i l c h, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 1978, s. 193; J. M a n d z i u k, *Katalog ruchomych zabytków sztuki sakralnej w archidiecezji wrocławskiej*, t. 1, Wrocław 1982, s. 98.

kanon postaci, wygięcie w kształcie litery S, sposób podtrzymywania pół płaszczy ugiętymi w łokciach rękami, melodyjność kaskad, miękkość misowatych fałdów poprzecznych i obecność – na przedstawieniu *św. Małgorzaty* – charakterystycznego, znanego z przedstawień *Pięknych Madonn* wielkiego fałdu w kształcie litery „V” (niem. *Haarnadelfalte*) uderzającego o ziemię; tym samym datować je można – jak się wydaje – na lata 1410–1420, więc nieco wcześniej, niż czyniono to w starszej literaturze⁷⁴.

Czterolistna rozeta (przekątna: 37 cm), wyjęta w 1999 roku przez Jarosława Szpakowicza z maswerku jednego z południowych okien prezbiterium kościoła pw. *św. Stanisława* w Starym Bielsku, z końca XIV wieku (?), złożona z barwnych (biel, rubin, kobalt) szkielek bez kontury, z zachowanym pierwotnym prześwietleniem, jest drobną pozostałością średniowiecznego, zapewne figuralnego szklenia, usuniętego z prezbiterium tego kościoła przed rokiem 1830⁷⁵. Zdobiące to wnętrze malowidła ściennie z końca XIV wieku są ewidentnie śląskie⁷⁶, co nie przesądza o proveniencji witraży. Bliskość małopolskiego ośrodka, jakim był Kraków (w porównaniu z odległością od Wrocławia), mogła bowiem zadecydować o zamówieniu witraży w stolicy Królestwa Polskiego⁷⁷. Późniejszy o pół wieku precedens stanowi tu – jak się wydaje – tym razem zachowana, wykonana około 1440–1450, kwatera z *Ukrzyżowaniem* (wymiary: 36 x 25,5 cm) z drewnianego kościoła pw. *św. Klemensa* w Miedźnej (należącego od połowy XIV w. do dekanatu pszczyńskiego w diecezji krakowskiej) na Górnym Śląsku, przechowywana w Muzeum Archidiecezjalnym w Katowicach⁷⁸. Przy obiego-

⁷⁴ Por. Piękné Madonny, które omawia i reprodukuje K.H. C l a s e n, *Der Meister der Schönen Madonnen. Herkunft, Entfaltung und Umkreis*, Berlin–New York 1974: il. 5–7: w Rheinisches Landesmuseum w Bonn (około 1390); il. 8,14: dawniej w kościele pw. *św. Jana* w Toruniu (po 1390); il. 33–34: w Muzeum Zamkowym w Sternberku (koniec XIV w.); il. 294–295: z Hallstadt, obecnie w Galerii Narodowej w Pradze (około 1410); il. 296: w Bad Aussee (początek XV w.).

⁷⁵ Na temat kościoła zob. M. M a c h o w s k i, *Stare Bielsko. Kościół par. p.w. św. Stanisława*, [hasło w:] *Architektura gotycka...*, (jak przyp. 6), s. 211. Na temat reszt witraży L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, (jak przyp. 1), s. 52 i przyp. 36 (tamże starsza literatura). Wbrew informacjom, jakimi dysponowali autorzy w 1995 r., resztki przeszkleń zachowały się w szeregu maswerków okien prezbiterialnych, zob. *Katedra św. Mikołaja, kościół św. Stanisława biskupa w Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 1998, il. na s. 89, 92, 93. Autorzy dziękują p. Jarosławowi Szpakowiczowi za przywiezienie rozety do Krakowa i pokazanie jej w Instytucie Historii Sztuki UJ.

⁷⁶ A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Gotyckie malarstwo ściennie na Śląsku*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1965, t. III, s. 32–34, Kat. Nr 1 na s. 62–63, tabl. XXIV–XXV – łączy malowidła ze środowiskiem nyskim. Zob. też t a ż s a m a, *Śląsk*, [w:] J. D o m a s ł o w s k i, A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, M. K o r n e c k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, *Gotyckie malarstwo ściennie w Polsce*, Poznań 1984, s. 88, 89, 219, rys. 14 na s. 279, il. 83–84; t a ż s a m a, *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 32, 34, Kat. S.13 na s. 119, il. 132.

⁷⁷ Zagadnienie to – w odniesieniu do malarstwa tablicowego – omawia J. G a d o m s k i, *Związki Górnośląska z Małopolską w dziedzinie malarstwa tablicowego w XV i na początku XVI wieku. Z zagadnień artystycznego pogranicza*, [w:] *Między Wrocławiem a Krakowem. Sztuka gotycka na Górnym Śląsku*, Katowice 1995, s. 25–34.

⁷⁸ L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, (jak przyp. 1), s. 35–38, il. 1, przyp.1–3; c i ż s a m i, *Kwatera witrażowa z Ukrzyżowaniem z Miedźnej, ok. 1440–1450*, [hasło w:] *Zbiory Muzeum Archidiecezjal-*

wym sformułowaniu ikonograficznym, niemal typowych fizjonomiach, rozpoznałym „pierzastym” wzorze tła i zacierającym czytelność form stylowych dość niskim poziomie wykonania miejsca jej powstania upatrywać należy w jednym z podrzędnych warsztatów krakowskich. Przekonywać o tym może zestawienie ze starszą (około 1430 r.), prezentującą dużo wyższy poziom kwaterą z *Ukrzyżowaniem* z kościoła oo. dominikanów w Krakowie (obecnie w Muzeum Narodowym w Krakowie, inw. nr ND 5526), wykonaną zapewne w pracowni tzw. Mistrza cyklu chrystologicznego w kościele pw. Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie.

Jeśli wyłączyć także z zachowanego „śląskiego” zasobu kwaterę z *Trójcą* Św. w typie *Sedes gratiae*, z około połowy XV wieku, przechowywaną w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu, opublikowaną przez Pajzderskiego – ponownie w oparciu o błędne dane dotyczące proveniencji – jako śląską (brzeską), a *de facto* pochodzącą z jednego z kościołów krakowskich⁷⁹, oraz kwaterę ze *św. Barbarą* z kościoła joannitów w Tyńcu nad Ślężą (obecnie w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu), wykonaną około 1506 roku w norymberskiej pracowni Veita Hirsvogla⁸⁰, z łączonych ze Śląskiem dzieł witrażownictwa pozostaje jedynie fragment (wymiary: wys. 7,5 cm, dł. brzegu górnego 6,5 cm, dolnego 9,8 cm) oliwkowozielonego szkła lawowanego obustronnie czarną konturą misternie wycieraną, drapaną i usuwaną, co daje w efekcie negatywny widok fragmentu roślinności – kęp trawy oraz liści i kwiatów konwalii (obecnie w Muzeum Narodowym w Poznaniu). Jest to drobna pozostałość większego z kolei fragmentu, opublikowanego przez Pajzderskiego⁸¹, silnie uzupełnionego u schyłku XIX wieku lub w pierwszym trzydziestolecu wieku XX (podane przez autora wymiary: wysokość 98,5, szerokość 63 cm, są o tyle niewiarygodne, że reprodukcja ukazuje pole w kształcie leżącego prostokąta), z dolną połową postaci anioła (?) – tarczownika. Odziany w albę stał na ukwieconej (nadto, według Pajzderskiego, pokrytej muszelkami – zapewne jednak kamykami) ziemi, trzymając oburącz tarczę z *Orłem* wytrawionym do bieli w powłokowym szkłe rubinowym⁸² (zachowana dolna połowa tarczy i *Orła* jest

nego w Katowicach, Katowice 1995, s. 130 il. na s. 26; H. Małkiewiczówna, *Kwatera witrażowa ze sceną Ukrzyżowania*, [hasło w:] *Wawel 1000–2000. Wystawa Jubileuszowa Skarby Archidiecezji Krakowskiej. Muzeum Archidiecezjalne w Krakowie, maj–wrzesień 2000. Katalog*, t. II, Kraków 2000, s. 92, il. 466.

⁷⁹ N. Pajzderski, (jak przyp. 1), s. 243–244, il. 2. O pochodzeniu kwatery zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, (jak przyp. 1), s. 40–41.

⁸⁰ L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, (jak przyp. 1), s. 38 i przyp. 3 (tamże starsza literatura), il. 2 na s. 36.

⁸¹ N. Pajzderski, (jak przyp. 1), s. 244–245, il. 3; L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, (jak przyp. 1), s. 39, il. 4–5.

⁸² Na temat wycierania lub trawienia rubinowych szkieł powłokowych zob. L. Kalinowski, H. Małkiewicz, *Die Kulmer Glasscheiben vom Ende des 14. Jahrhunderts als Beispiel für geometrische getupfte Muster in Überfangglas*, [w:] *Das 19. und 20. Friedrichsfelder Kolloquium. Vorträge zur Sicherung und Wiederherstellung historischer Glasmalerei. Schloss Berlin Friedrichsfelde, 4. März 1996 und 10. März 1997*, Berlin (1998), s. 64–71.

uzupełnieniem konserwatorskim). Dla Pajzderskiego, który znał fragment oryginalny, był to *biały orzeł śląski z półksiężycem na piersiach*. Wobec jego zniszczenia nie sposób potwierdzić istnienia owego *półksiężycyca*. Na niezbyt czytelnej reprodukcji (i przy zapewne dość złym stanie zachowania szkła) w górnej części skrzydeł widoczny jest zarys łukowatego cienia, który mógł być raczej *przepaską*⁸³ podmalowaną konturą. Nie jest też rzeczą pewną, czy głowę *Orla* wieńczył czub, czy może korona. Tak czy inaczej, ze względu na barwy heraldyczne biały *Orzeł* na czerwonym polu nie był *Orłem* śląskim⁸⁴. Według odnotowanej w Muzeum proweniencji kwatera – podobnie jak wzmiankowane *Ukrzyżowanie* i *Trójca Św.* – pochodzić miała z *zamku w Brzegu, z rezydencji książąt Piastowiczów na Śląsku*, a według domysłów Pajzderskiego – z kaplicy zamkowej lub innego brzeskiego kościoła⁸⁵. Trudno wyrokować o prawdziwości czy nieprawdziwości wskazanej proweniencji w stosunku do omawianej kwatery; nieśląski *Orzeł* nie musi wykluczać wykonania jej na Śląsku, raczej wskazuje na nieśląskiego fundatora (?). Rozstrzygnięcie tej kwestii nie jest możliwe także ze względu na brak zachowanego, witrażowego materiału porównawczego – zarówno śląskiego, jak i krakowskiego. Tak czy inaczej „fragment poznański” był częścią postaci anioła tarczownika, który z kolei wchodził w skład większej kompozycji o nieznanym programie ikonograficznym⁸⁶. Datowanie Pajzderskiego na czas „około 1500” wydaje się ogólnie słuszne, zarówno ze względu na kształt tarczy herbowej (dokładniej: jej górnej, oryginalnej części, z wybrzuszoną krawędzią), uspokojenie fałdów alby, jak

⁸³ Na temat tego elementu zob. P. M r o z o w s k i, *Formy i stylizacja Orla Białego w średniowieczu*, [w:] *Orzeł Biały, herb Królestwa Polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27–28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie*, pod red. S.K. K u c z y Ń s k i e g o, Warszawa 1996, s. 63–64 i przyp. 9.

⁸⁴ Herbem Piastów wrocławskich i brzeskich był *czarny orzeł ze srebrną przepaską przez pierś i skrzydła*, świdnickich – *dwubarwny, dzielony w słup orzeł czerwono-czarny w srebrnym polu*, opolskich – *złoty orzeł w polu błękitnym*, por. M. K a g a n i e c, *Heraldyka Piastów Śląskich 1146–1707*, Katowice 1992, s. 16–47, 64. Zob. też t a ż s a m a, *Orzeł śląski a Orzeł Biały – wzajemne relacje*, [w:] *Orzeł Biały...*, (jak przyp. 83), s. 53–60.

⁸⁵ Według Pajzderskiego autorem określeń na kartkach przymocowanych do kwater był dr Bolesław Erzepki, który w latach 1885–1917 pełnił funkcję konserwatora zbiorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, por. T. Z i ó ł k o w s k i, *Erzepki Bolesław (1852–1932)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VI, 1948, s. 294–295. Funkcję swą objął zatem w kilkanaście lat po przekazaniu do tychże zbiorów dwóch kwater z kolekcji Rastawieckiego (*Ukrzyżowanie, Trójca Św.*), stąd możliwość popełnienia pomyłki w określeniu miejsca ich pochodzenia. Nie są natomiast znane okoliczności i czas pozyskania do zbiorów omawianej kwatery.

⁸⁶ Dla przykładu: w czterodzielnym oknie północno-wschodnim prezbiterium katedry w Ulm, przeszkłonym około roku 1480/1481 r. z fundacji miejscowego cechu kramarzy (tzw. *Kramerfenster*), u dołu wielkiej kompozycji witrażowej wykonanej przez tzw. strasburską wspólnotę warsztatową (*die Strassburger Werkstatt-gemeinschaft*), o której niżej, widnieją umieszczeni w rzędach skrajnych dwaj zwróceniu ku sobie aniołowie tarczownicy trzymający godła cechu kramarzy, między nimi i powyżej – *Drzewo Jessego*, nad nim sceny cyklu *Dzieciństwa Chrystusa*, por. H. S c h o l z, *Die mittelalterlichen Glasmalereien in Ulm. Corpus Vitrearum Medii Aevi, Deutschland*, Bd I: *Schwaben*, T. 3, Berlin 1994, s. 92–96, 110–125, szczególnie s. 110, tabl. barwna XV, XVIII, tabl. 24, 25.

i sposób opracowania roślinności, typowy dla ostatniej ćwierci XV i początków XVI wieku⁸⁷.

Wobec braku zachowanych dzieł śladów średniowiecznego witrażownictwa śląskiego poszukiwać można – co jest zajęciem ryzykownym, bo nie podlegającym weryfikacji – w innych dziedzinach sztuk przedstawieniowych na Śląsku. Dla przykładu: na pieszej pieczęci księcia legnickiego Wacława I (zmarłego w roku 1364 starszego brata księcia brzeskiego Ludwika I; najstarszy znany obecnie egzemplarz pieczęci pochodzi z roku 1351) postać księcia, ewidentnie wzorowaną na sformułowanym w Czechach (Pradze) przed połową XIV wieku bizantynizującym typie ikonograficznym *św. Wacława*⁸⁸, okala wielołuczne, charakterystyczne dla witraży obramienie, unikatowe w śląskiej sfragistyce⁸⁹. Być może zatem, inspiracją dla autora tłoku pieczęci było witrażowe przedstawienie *św. Wacława*, widniejące w oknie jednego z kościołów Legnicy czy Wrocławia⁹⁰.

⁸⁷ O kształtach tarcz herbowych zob. P. M r o z o w s k i, *O sztuce i stylizacji heraldycznej w Polsce XIV–XV wieku*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, seria nowa I (XII), 1993, s. 77–109, zwłaszcza s. 87, tabl. X/4. Szczególna maestria w sposobie opracowywania roślinności, za pomocą lawowania, drapania, wycierania etc., której odbłaskiem jest zachowane „szkiełko” poznańskie, cechowała dzieła wspomnianej „strasburskiej wspólnoty witrażowej”, związanej w 1477 r. na lat cztery przez pięciu witrażystów z Peterem Hemmelem von Andlau na czele. Zob. znaczną część reprodukcji w: *Bilder aus Licht und Farbe. Meisterwerke spätgotischer Glasmalerei. „Strassburger Fenster” in Ulm und ihr künstlerisches Umfeld*, Ulm (b.d.), nadto – w odniesieniu także do innych ośrodków witrażowniczych po pierwsze dziesięciolecie XVI w. – R. B e c k s m a n n, (jak przyp. 2), il. na s. 237, 238, 240, 243, 246–248.

⁸⁸ K. C h y t i l, *Typ sv. Václava na pečeti university Karlovy a ve Viaticu Jana ze Středy a jeho deriváty*, „Památky archeologické” 1928–1930, XXXVI, s. 201–219; O. K l e t z l, *Die Wenzelsstatue mit einem Parlerzeichen*, „Zeitschrift für bildende Kunst” 1931–1932, LXV, s. 138–155. Prototyp w postaci obrazu sztalugowego – którym jako wzorem posłużył się zarówno autor tłoku pieczęci uniwersyteckiej (1348 r.), jak i Mistrz Viaticu Jana ze Środy (po 1355 – ok. 1360) – powstał zapewne w pracowni Mistrza Ołtarza z Wyższego Brodu, por. J. P e š i n a, *Mistr vyšebrodského cyklu*, Praha 1982, s. 88.

⁸⁹ Z. P i e c h, *Ikongrafia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 31–32 i przyp. 45 na s. 162, poz. 59 na s. 231 (tu starsza literatura), fot. 54. W malarstwie witrażowym na wschód od Renu sześćołuczne obramienia występują od XIII w. do ostatnich dziesięcioleci XIV w., zob. m. in. obramienia niektórych kwater cyklów staro- i nowotestamentowego w kościele Mariackim w Krakowie (około 1370–1380), por. L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, *Średniowieczne witraże kościoła Mariackiego w Krakowie*, [w:] L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z ó w n a, L. H e i n e, P. K a r a s z k i e w i c z, *Średniowieczne witraże kościoła Mariackiego w Krakowie. Historia i konserwacja*, „Studia i materiały Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie”, VII, Kraków 1997, il. 8 na s. 79, il. 16b na s. 84, il. 24b i 25b na s. 92–93. Niezależnie od autorów i *vice versa*, na „witrażowe” obramienie pieczęci zwróciła uwagę E. F r o d l - K r a f t, *Eine Randglosse zu einem schlesischen Siegelbild des 14. Jahrhunderts*, [w:] *Magistro et amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin*, Kraków 2002, s. 447–452.

⁹⁰ Dla przykładu: E. O b e r h e i d a c h e r - H e r z i g, *Der Einband eines Graduales aus Kloster Weingarten im Kunsthistorischen Museum in Wien. Reflex eines verlorenen Bildfensters?* „Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte” 1997, L, s. 317–321, il. 1–8 na s. 433–436 – dostrzega w płaskorzeźbionej oprawie z lat 1217–1235 wpływ kompozycji witrażowej. Interesujący nas typ ikonograficzny *św. Wacława* prezentuje rzeźba z przedstawieniem tegoż świętego w portyku zachodnim katedry we Wrocławiu, powstała bądź około 1350–1360, bądź w czasach nowożytnych w oparciu o wzór gotycki, por. K a c z m a r e k, (jak przyp. 6), poz. VI na s. 70–72, il. 8.

Na bardziej realnych podstawach oparte jest śledzenie wpływów witrażownictwa – malarstwa śląskiego w zachowanych zespołach witraży z terenu państwa Zakonu Krzyżackiego oraz Królestwa Polskiego, oparte na analizie porównawczej, a poparte nikłymi – ale jednak – przekazami źródłowymi. I tak, w latach 1408 i 1409 notowano w Toruniu szklarza Zygmunta z Wrocławia (*Segemund [Sigemund] gleser von Bresslaw*)⁹¹, a w roku 1427 prawo miejskie w Krakowie uzyskał *Jacob glezer de Wratislavia* (określenie fachu czy nazwisko?)⁹².

W witrażach zarówno grupy północnej (toruńskiej), jak i południowej (krakowskiej) w ostatnim trzydziestoleciu XIV wieku oraz pierwszym XV wieku obserwuje się – podobnie jak w innych gatunkach malarstwa – obecność ewidentnych wpływów wiodącej w tej części Europy sztuki czeskiej⁹³. Wobec niemal całkowitego zniszczenia dzieł witrażownictwa zarówno czeskiego⁹⁴, jak i śląskiego trudno orzec, czy były to inspiracje płynące wprost z Czech, czy też

⁹¹ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933, s. 189, przyp. 3; *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thorunensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, 29), 1936, s. 121 – poz. 743, s. 138 – poz. 837; J. Frycz, E. Kwiatkowski, *Średniowieczne witraże warsztatów toruńskich*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”. „Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo”, VI, 1977, s. 90; L. Kalinowski, H. Małkiewicz, *Thorner Glasmalerei des 14. Jahrhunderts*, [w:] *Sztuka w kręgu Zakonu Krzyżackiego w Prusach i Inflantach*, „Studia Borussia-Baltica Torunensia Historiae Artium”, II, Toruń 1995, s. 148–149.

⁹² *Cracovia artificum 1300–1500*, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1917 (*Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*, IV), s. 12*, przyp. 2.

⁹³ L. Kalinowski, H. Małkiewicz, (jak przyp. 91), s. 169, 172, 174; L. Kalinowski, *Un épisode giottesque de la Verrière de Chelmo (Kulm)*, „Folia Historiae Artium”, seria nowa 2–3, 1997, s. 62, 63; L. Kalinowski i H. Małkiewiczówna, (jak przyp. 89), s. 53–54; H. Małkiewiczówna, *Stan badań nad średniowiecznym malarstwem witrażowym w Małopolsce*, [w:] *Dziedzictwo polskiej sztuki witrażowej*, Kraków 2000, s. 13–14. Na temat wpływów Czech na inne gatunki malarstwa na Śląsku, Pomorzu Wschodnim i Małopolsce zob. m. in. A. Karłowska-Kamzowa, *Kontakty artystyczne z Czechami w malarstwie gotyckim Śląska, Pomorza Wschodniego, Wielkopolski i Kujaw*, „Folia Historiae Artium”, XVI, 1980, s. 39–66; taż sama, *Die Einfluss Böhmens auf die Entwicklung der Malerei in Schlesien*, in *Ordenspommern und Gross- und Kleinpolen in der Zeit von 1350–1420*, [w:] *Die Parler...*, (jak przyp. 71), 4, Köln 1980, s. 160–164; taż sama, *Stan badań nad polsko-czeskimi stosunkami artystycznymi w średniowieczu*, „Seminaria Niedzickie” 1981, I, s. 63–70; taż sama, *Malarstwo gotyckie Europy środkowowschodniej. Zagadnienie odrębności regionu*, Warszawa–Poznań 1982, s. 39–54; taż sama, *Śląsk*, (jak przyp. 76), s. 85–86; J. Domaśłowski, *Pomorze Wschodnie*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne...*, (jak przyp. 76), s. 124–130; tenże, *Malarstwo ścienne*, [w:] J. Domaśłowski, A. Karłowska-Kamzowa, A.S. Labuda, *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, Warszawa–Poznań 1990, s. 17–35; A.S. Labuda, *Malarstwo tablicowe Państwa Krzyżackiego drugiej połowy XIV wieku*, [w:] j.w., s. 66–90; M. Kornecki, H. Małkiewiczówna, *Małopolska*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne...*, (jak przyp. 76), s. 37–43, 45–47; B. Miodońska, *Związki polsko-czeskie w dziedzinie iluminatorstwa na przełomie w XIV i XV*, „Pamiętnik Literacki” 1960, R. 50, s. 153–202; taż sama, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993, s. 121–138; J. Gadoński, *Związki małopolskiego malarstwa cechowego w latach 1420–1460 z malarstwem innych środowisk artystycznych w Europie*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku. Materiały sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa, 1–4 grudnia 1976 r., pod red. P. Skubiszewskiego, Warszawa 1978, s. 312–313; tenże, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1420–14470*, Warszawa 1981, s. 100–104, 128–129.

⁹⁴ F. Matouš, (jak przyp. 71), *passim*.

zapośredniczone przez Śląsk dzięki osiadłym w Toruniu czy Krakowie śląskim vitreatorom. W kilku przypadkach istnienie bezpośrednich inspiracji śląskich wydaje się jednak niemal pewne. Oto kilka wybranych przykładów. Witraże z kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NPM w Chełmnie (zachowana część pierwotnego zasobu przechowywana w Muzeum Okręgowym w Toruniu), wykonane w Toruniu około 1380–1390⁹⁵, w swej warstwie ikonograficznej – na którą składały się sceny cyklu chrystologicznego od *Zwiastowania* do *Zmartwychwstania*, z dominantą umieszczonej pierwotnie „w główkach” *Koronacją (Tryumfem) Marii*, nadto *Credo apostoelskie* i *proroctwa* – łączyły i parafrazowały programy snycerskich nastaw ołtarzowych, powstałych w kręgu Madonn na Lwach, genetycznie śląskich i stamtąd przeszczepionych do Prus Wschodnich⁹⁶. Pomijając szczegółową analizę witraży chełmińskich o czeskich cechach stylowych, nieco młodszych od tych dających się zauważyć w *Ukrzyżowaniu* z Ozorowic, warto zwrócić uwagę na obfite stosowanie i tam, i tu modelującego szaty, ziemię i elementy architektoniczne krzyżującego się, „złotniczego” szrafowania, które np. nie występuje w również bohemizujących cyklach staro- i nowotestamentowym w kościele Mariackim w Krakowie, powstałych w porównywalnym czasie (około 1370–1380). Być może, ten typ szrafowania, skądinąd popularny w wieku XIII w tłach monochromatycznych przeszkleń ornamentalno-roślinnych⁹⁷, stanowił cechę „śląską” przeniesioną do Torunia?

Dwie zachowane w kościele pw. Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie kwatery z *Matką Boską* i *św. Janem Ewangelistą* (z trójkwaterowej pierwotnie grupy *Ukrzyżowania*), wykonane najprawdopodobniej dla okna tamtejszej kaplicy maryjnej wzniesionej w roku 1410⁹⁸, są stylistycznie porównywalne ze świętymi z Ozorowic. Uderza to szczególnie przy zestawieniu *św. Jana* i *św. Małgorzaty*, nawet jeśli wziąć pod uwagę obiegowość rozwiązań w konwencji stylu „około 1400”. Za teoretycznym przypisaniem obu kwater kazimierskich

⁹⁵ L. Kalinowski, H. Małkiewicz, (jak przyp. 91), s. 155–156, 157, 162–163, 166, 169; L. Kalinowski, (jak przyp. 93), s. 51–63.

⁹⁶ Nastawy tego typu analizuje Z. Białłowicz-Krygierowa, *Studia nad snycerstwem XIV wieku w Polsce*, cz. 1: *Początki śląskiej tradycji ołtarza szafowego*, Warszawa–Poznań 1981; taż sama, j.w., *Katalog*, Poznań 1981.

⁹⁷ Zob. m.in. kwatery ornamentalno-roślinne z ostatnich dziesięcioleci XIII w., przechowywane w Hessisches Landesmuseum w Darmstadtzie – S. Beeh-Lustenberger, *Glasmalerei um 800–1900 im Hessischen Landesmuseum in Darmstadt. Abbildungsteil*, Frankfurt am Main 1967, il. 50, 58, 59, 60; taż sama, *Glasmalerei um 800–1900 im Hessischen Landesmuseum in Darmstadt. Textteil*, Darmstadt 1973, Kat. 100 na s. 73, Kat. 92 na s. 66, Kat. 91 na s. 66, Kat. 95 na s. 67. Krzyżujące się szrafowania na szatach występują sporadycznie w witrażownictwie kolońskim w 1. połowie XIV w., por. j.w., *Abbildungsteil*, il. 70–73, *Textteil*, Kat. 111–114 na s. 83–85.

⁹⁸ Kaplica pw. Wniebowzięcia NPMarii i Trzech Króli zburzona została około roku 1662 (na jej miejscu wzniesiono kaplicę obecnie istniejącą), por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, z. IV: *Miasto Kraków*, cz. IV: *Kazimierz i Stradom. Kościoły i klasztory*, 1, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka, Warszawa 1987, s. 51.

działającemu w Krakowie witrażycie pochodzącemu ze Śląska przemawiać zdaje się także gest *Matki Boskiej* trzymającej dłonią połą płaszcz⁹⁹. Z kolei postać *św. Jana*, w tym szczególnie układ dłoni (odwrócony) i typ twarzy znajduje odpowiednik w gestach i fizjonomii *św. Jana* w rzeźbiarskiej grupie *Ukrzyżowania* z kaplicy Dumlosych przy kościele pw. *św. Elżbiety* we Wrocławiu (obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie), z około roku 1410¹⁰⁰. Na koniec cała grupa kwater, zachowana we wspomnianym kościele Bożego Ciała, powstała – przynajmniej w części – z fundacji osiadłych przy nim w roku 1405 kanoników regularnych sprowadzonych z Kłodzka, zdaje się zdradzać śląską proveniencję warsztatu. Przedstawienia świętych umieszczonych na alternujących kolorystycznie tłach – już to wyłącznie roślinnych, już to wzbo-gaconych motywem baldachimów czy aedicul – zestawione pierwotnie w trój-dzielnych oknach w pojedyncze lub zwielokrotnione triady przedzielone kwaterami ornamentalnymi, wykonane zostały w późnej konwencji stylu „około 1400”, zapewne około roku 1430¹⁰¹. Charakterystyczne są szczególnie głowy – zarówno kobiece (o rozczesanych na boki pasmach włosów), jak i męskie, o du-żych oczach, długich nosach i wysuniętych – wydętych ku przodowi ustach, które odnaleźć można w miniatorstwie śląskim pierwszego trzydziestolecia XV wieku u tzw. Mistrza Mszалу Głogowskiego IF 369¹⁰², w dziełach Jana z Żytawy¹⁰³ oraz

⁹⁹ Jest to zapewne trawestacja gestu trzymania dłonią przez Matkę Boską welonu okrywającego Jej głowę, często występującego w rzeźbie śląskiej pierwszego dwudziestolecia XV w., zarówno w grupach *Pieta* (*Pieta* z kościoła pw. *św. Elżbiety* we Wrocławiu z około 1400 i jej śląskie naśladownictwa), jak i w przed-stawieniach *Matki Boskiej Bolesnej* w monumentalnych *Ukrzyżowaniach* tęczowych, np. z kościoła pw. *św. Elżbiety* we Wrocławiu (około 1420) i z kościoła pw. Bożego Ciała tamże (około 1420), por. C l a s e n, (jak przyp. 74), il. 227, 229–231; A. Z i o m e c k a, (jak przyp. 72), Kat. 17 na s. 55–56, il. 22; Kat. 28 na s. 65–66, il. 36; Kat. 29 na s. 66–67, il. 40.

¹⁰⁰ Wrocławską grupą łączoną jest autorsko z anonimowym praskim rzeźbiarzem zwanym Mistrzem *Ukrzyżowania Tyńskiego*, por. m.in. A. K u t a l, *České gotické sochařství 1350–1450*, Praha 1962, s. 110–113, il. 184–199; *Dejiny českého...*, (jak przyp. 71), 1/1, s. 276–279, a jej wpływ czytelną jest w rzeźbie śląskiej drugiego dziesięciolecia XV w., por. Z i o m e c k a, (jak przyp. 72), Kat. 16–18 na s. 54–57. Typ głowy *św. Jana* z kaplicy Dumlosych czytelną jest w fizjonomiach *św. Janów* w grupach tęczowych *Ukrzyżowań* z kościołów: pw. *św. Marii Magdaleny* (około 1410–1420), *św. Elżbiety* (około 1420) i *Bożego Ciała* (około 1420) we Wrocławiu, por. E. W i e s e, *Schlesische Plastik vom Beginn des XIV. Jahrhunderts*, Leipzig 1923, tabl. XXXII, LI, LIII, LV; A. Z i o m e c k a, (jak przyp. 72), il. 37, 43.

¹⁰¹ H. M a ł k i e w i c z ó w n a, (jak przyp. 93), s. 13–14, 18, 20.

¹⁰² Takie określenie anonimowego, zapewne wrocławskiego Mistrza, z którego twórczością łączy się także dekoracja Mszалу M 1116 (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka), wprowadziła A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 38, Kat. R 29 i 30 na s. 113–114, il. 58–61, datując obydwie rękopisy na ok. 1400–1420, drugie dziesięciolecie XV w. Zob. też E. K l o s s, *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 99–100, 196, 212–213, il. 144–146. W kwaterach kazimierskich czytelne są – jak się wydaje – odniesienia do głów proroków w M-szale głogowskim.

¹⁰³ Zachowane oeuvre Jana z Żytawy, zgrupowane wokół dwóch sygnowanych i datowanych rękopi-sów z lat 1420 i 1421 zestawili E. K l o s s, (jak przyp. 102), s. 108–130, 192, 202, 206, 221–223, 225, 228, tabl. III, IV, il. 161–198. Zob. też A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, (jak przyp. 102), s. 49–53, Kat. R 36–40 na s. 115, tabl. V, VI, il. 71–79, która wszystkie łączone z Janem z Żytawy rękopisy datuje na czas około 1420–1421. Charakterystyczne dla kwater kazimierskich obfite, miętko i szeroko rozkładające się fałdy oraz

jego wrocławskiego ucznia – zwanego dawniej Mistrzem Postaci Żydowskich, obecnie Mistrzem Księgi Figur Szachowych¹⁰⁴.

Wskazane kierunki poszukiwań i analiz choćby po części wzbogacić mogą nasze nader wątle pojęcie o średniowiecznym witrażownictwie śląskim. Jego materialne zniszczenie jest utratą nie tylko niewątpliwych dzieł sztuki, ale także istotnego ogniwa łączącego sztukę Krakowa ze sztuką Zachodu. Niewątpliwa rola pośrednika w tej dziedzinie wynikała bowiem z położenia Śląska z Wrocławiem i Małopolski z Krakowem na osi Zachód – Wschód, wyznaczającej podstawowe procesy rozwojowe na polu architektury, rzeźby i malarstwa gotyku. Tą drogą przenoszone były doświadczenia materiałowe i techniczne oraz wartości stylowe i programy ikonograficzne. Niewątpliwie dotyczyło to również malarstwa witrażowego, którego realizacje sięgały wschodnich granic Królestwa Polskiego jako granic ostatecznych¹⁰⁵.

typy głów kobiecych o rozczesanych pasmach włosów znajdują odniesienia szczególnie w Mszałe R 165 (zaginiony), datowanym przez Klossa na około 1415 oraz Hymnarium klarysek wrocławskich (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IF 430), datowanym przez Klossa na czas około 1415–1420, natomiast architektoniczne tła postaci – w Brewiarzu R 166 (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka), datowanym przez Klossa na czas około 1420.

¹⁰⁴ Miano „Judenmeister” – ze względu na charakterystyczny typ semickich twarzy – wprowadził E. K l o s s, (jak przyp. 102), s. 133–135, 186, 187, 189, 223–224, il. 199, 201, 205, 206–208, na określenie anonimowego ucznia Jana z Żytawy, czynnego we Wrocławiu w trzecim dziesięcioleciu XV w.; łączył z nim dekoracje Biblii żagańskiej z 1422 r. (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IF 22), Antyfonarza z 1426 r. (j.w., R 505) oraz dwóch nie datowanych Mszałów z kościoła pw. św. Elżbiety we Wrocławiu (j.w., nr 7573, 8375). A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Gotyckie rękopisy iluminowane na Śląsku (do 1450 r.)*, [w:] *Średniowieczna kultura na Śląsku*, pod red. R. H e c k a, Wrocław 1977, s. 111, il. bez numeracji oraz t a ż s a m a, (jak przyp. 102), s. 53–55, Kat. R. 41–45 na s. 115–116, il. 80–81 włączyła do oeuvre Mistrza dekorację malarską nieznaną Klossowi *Księgi Szachowej (Liber super ludum scacorum)*; Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV.F.64), opublikowanej przez R. H e c k a, *Miniatury wrocławskiego rękopisu Jakuba de Cessulis: „Liber super ludum scacorum”*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 23 – „Historia”, VIII, Wrocław 1964, s. 13–50, tworząc od niej nowe miano Mistrza. W kwaterach kazimierskich powraca znany z dzieł Mistrza typ głów – kobiecych i męskich – o wielkich oczach z nabrzmiałymi powiekami i długich nosach.

¹⁰⁵ L. K a l i n o w s k i, *Średniowieczne witraże na wschodnich ziemiach Polski*, „Roczniki Humanistyczne” 1994, 42, z. 4, s. 21–39.

WAS WIR ÜBER MITTELALTERLICHE SCHLESISCHE GLASMALEREIEN WISSEN

Zusammenfassung

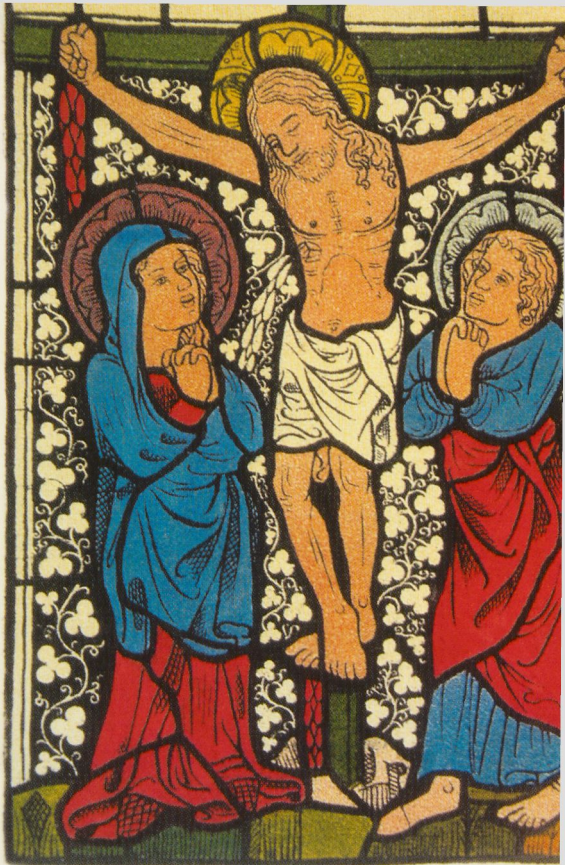
Seit der Karolingerzeit setzten sich figürliche oder ornamentale Glasmalereien, die hauptsächlich in Chor-, Kapellen- aber auch Kirchenschiffen eingefügt wurden, immer mehr durch. Im Spätmittelalter wurden sie zu einem fast unentbehrlichen Element der europäischen sakralen Baukunst. Nicht anders war es in Schlesien. Dank seiner geographischen Lage fiel diesem Land die Rolle des Vermittlers bei der Rezeption der Bildhauerkunst, der Malerei, darunter auch der Glasmalerei in Kleinpolen und östlichen Gebieten Polens, wo die Grenze der Verbreitung der Glasfensterkunst verlief, zu. Ähnlich wie Böhmen ist Schlesien heute seines mittelalterlichen Glasfenster-Erbes fast völlig beraubt. Die Knappheit des historischen Materials kompensieren gewissermaßen schriftliche Quellen aus dem 14. und 15. Jh., in denen sowohl individuelle wie auch gemeinschaftliche Stifter der Verglasungen in Chorräumen der Kirchenbauten erwähnt werden, was eigentlich auf den figürlichen Charakter der Glasmalereien schließen lässt. Als Glasmaler betätigten sich sowohl Ordensbrüder (aus der Bibliothek der Domherren zu Sagan/Żagań stammt ein in der 1. Hälfte des 15. Jh. niedergeschriebener und der Glasmaltechnik gewidmeter „Auszug“ aus dem Werk des Mönchen Theophilus, ergänzt durch eine Beschreibung der Herstellungsmethode und der Anwendung von Silbergelb) sowie Handwerker, die in der vor 1386 in Breslau gegründeten Maler- und Tischler-Innung, zu der auch Glaser gehörten, vereinigt waren. Neben Breslau, das als das wichtigste Zentrum der schlesischen Glasfensterkunst galt, sind Glaser noch in Görlitz (seit Anfang des 15. Jh.), Liegnitz (seit Mitte des 15. Jh.) und in Schweidnitz (seit dem ausgehenden 15. Jh.) urkundlich belegt.

Aufgrund der Analyse der Bestandsaufnahmen aus dem 19. und 20. Jh. sowie anhand der erhalten gebliebenen Überreste der Glasmalereien kann man sich heute keine Vorstellung von ursprünglichen Beständen und ikonographischen Programmen der schlesischen Glasmalereien machen. Die Untersuchungen haben lediglich böhmische Einflüsse auf die Schlesische Glasmalerei an der Jahrhundertwende 14./15. Jh. nachgewiesen. Es wird deshalb vorgeschlagen, den Schwerpunkt weiterer Forschungen auf den Einfluss der Glasmalerei auf andere bildende Künste in Schlesien sowie auf die Glasfenster in Thorn und in Krakau im 14. u. 15. Jh. zu legen.

1

Ukrzyżowanie

Wrocław (?), około 1370.
Kwata witrażowa z kościoła w Ozorowicach, zaginiona w czasie II wojny światowej (wg litografii repr. przez Heinelta)

2

Św. Katarzyna

Wrocław (?)
około 1410–1420.

Kwata witrażowa z kościoła w Ozorowicach, zaginiona w czasie II wojny światowej (wg litografii repr. przez Heinelta)

Św. Małgorzata
Wrocław (?),
około 1410–1420.
Kwarta witrażowa z kościoła w Ozorowicach, zaginiona w czasie II wojny światowej (wg litografii repr. przez Heinelta)

